

ОЛОВ

Қисса

Ширмонхон ўғлини силтаб итариб уйга киргизди-да, эшикни қаттиқ ёпди.

— Шарманда! — деди нафаси овзига тикилиб.

Фарход онасига орқасини ўгирганича дераза олдига бориб тўхтади.

— Кимга ўхшадинг сен, билмай қолдим. Номуста ўлдирдинг мени! Ҳозир гўдаклар ҳам мактабдан чиқиб далага чопади, уятсиз! Сен-чи! Нима қилиб юрганингни билмаяпсанми, колхоз онангнинг маҳрига тушган-у, сен унинг эркатойимисан?! Айт менга, нега гап укмай қолдинг? Наҳотки опангчалик бўлолмасанг? Далада хотинларнинг қайси аҳволда ишлаётганларига қарайсанми? Наҳотки ўшаларнинг биттасичалик меҳнат қилолмасанг? Ёрдам бериш ўрнига мени ишдан қўйяпсан. Ўзим далада бўлсам, кўнглим сенда бўлиб қолди. Одамларнинг юзига қараёлмай қолдим сени деб! Даданг келганда нима жавоб берасан? Мен нима дейман? Нима, колхознинг томирига тушган қурт бўлмоқчимисан? Йўқ, меҳнатсиз нон чайнайдингиз тишларингни суғуриб оламан бу ёққа!

Фарход ялт этиб онасига бир қаради-ю, кўзларини пирпиратиб яна ўгирилиб олди.

Ширмонхон асабдан титрар, бир вақтлар тўла бўлган бодом қовоқлари ичига ботиб, кишига ҳамма вақт мулойим ва самимият билан боқадиган кўзларига қайғу тўлган эди. У паст овоз билан, лекин бўғилиб гапирарди:

— Ўн саккизга қадам қўйдинг-а! Сен ҳозир колхознинг жони бўлишинг керак, билдингми?! Йигитлар қон кечиби жанг қилишяпти. Сен бўлсанг... Топган улфатингни қара! Оғзингдан иккинчи марта бирон ҳид сезсамми, бола, мендан яхшилиқ кўрмайсан.

Фарход жаҳл билан юриб ойисининг олдига келдида, овзини катта очиб, бетига кухлайди.

— Мана, ҳидлаб кўринг яхшироқ, ароқмас, одеколон деяпман-ку, ахир!

Ширмонхоннинг кўзига ўғлининг ҳозирги қиёфаси шу қадар дахшатли кўриниб кетдики, юзига шапалок тортиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Фарход ўнг қўли билан шапалок тушган юзини ушлаганича орқасига тисарилди.

— Менинг болам шунақа кўрнамак бўладими-а? — деди Ширмонхон кўзига жикқа ёш олиб. — Шу умидда катта қилувдимми сени! Йигитлар урушда жон олиб, жон беряпти. Сен бўлсанг...

Ширмонхон юзини қўллари билан тўсганича пикиллаб йиғлаб юборди. Фарход кўзларини катта очиб, онасига ҳайронлик билан қараб қолди. Кейин уй ичига асабий бир назар ташлади-да, шиддат билан юриб, эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетди.

— Шошма, қаёққа?!

Фарход кулоқ солмади. Бир нафасдан кейин қайтиб кирди. Иккинчи уйдаги стол тортмаларини тарақ-туруқ очиб, нималарнидир олди-да, эшикни яна каттиқ ёпиб чиқиб кетди. Ширмонхон сапчиб ўрнидан туриб, дераза ёнига борди. Фарход кўринмади.

Ширмонхон дарвозанинг қимирлаб турган занжирига тикилганча бир лаҳза туриб қолди.

Ҳаво жуда айниган эди. Кун эндигина туш бўлганига қарамай, кеч кирганга ўхшарди. Ширмонхон ҳовлига чиқди. Осмон юзини қошлаган турки хунук булутларга ташвишли назар ташлади, дарвозани шошилишч қулфлаб, колхоз саройига қараб кетди.

Қоровул Болтабой ота раиснинг нохушлигини дарров сезди. Хали Фарходни олдига солиб кўча бошидан ўтиб кетганини ҳам олисдан кўрган, кейинги кунларда ўғли қайсарлик қилиб, куйдираётганлигини ҳам фаҳмлаган эди.

Ширмонхон Болтабой отани хурмат қилар, кўрганда унинг кўнглини кўтарадиган икки оғиз сўз айтмасдан кетмас эди. Ҳозир бўлса саройга кириб, отни етаклаб чиққанида ҳам уни кўрмаётгандек эди.

Болтабой ота унга зимдан термилар экан, кошки дарди аламини айтса, менинг кўнглимни кўтарганидек, мен ҳам унинг кўнглини кўтарсам, далда берсам, насихат қилсам, деб ўйларди.

Болтабой ота оғир касалликдан кейин дала ишларига ярамай қолган эди. Икки ўғли урушга кетиб, ҳовлида янги туширган келини билан ўзи қолди. Орадан бир-икки ой ўтар-ўтмас келини ҳам кўч-кўронини ортиб, онасиникига кетиб қолди.

Хувиллаб қолган уйда Болтабой ёлғиз туролмади. Енгилроқ иш сўраб раиснинг олдига келди.

Шундан бери у уйга камдан-кам борарди. Омборхо-на айвонидаги чорпояда тунаб қолаверарди. Уйида нима ҳам қилсин. Биров кутмаганидан кейин, қаерда қолди деб ўйлайдиган, суриштирадиган одами бўлмаганидан кейин бари бир эмасми унга. Уйга борса алами ортади, холос. Ўғиллари эсига келади. Тўй-гамоша билан тушган келинининг аравага кўчини юклаётгани кўзига кўриниб кетади. Гоҳ раҳми келса, гоҳида ранжиди. Кампири бўлганда, балки келини кетмасмиди? Гурунглашиб, бир-бирига суяниб ўтиришармиди балки?

Ўғиллари эсон-омон қайтармикин? Мана, биттасидан анчадан бери хат ҳам, хабар ҳам йўқ. Болтабой ота ўғилларидан келган хатни ювилавериб оқариб кетган кўк сатин белбоғига тугиб юради. Ёлғиз ўзи қолган кезларида очиб, худди қоғоз озор топмасин дегандек эҳтиётлик билан аввал бир силайди, кейин термилиб ўтиради. Баъзан қўли бўшроқ биронта ёш-ялангни кўриб қолса, ўкитиб қайта-қайта эшитади.

Ширмонхон отини тўхтатиб, эгарини тўғрилар экан, бир қўли билан соқолининг учини ўйнаб турган Болтабой отага қаради.

— Соғлигингиз яхшими, ота?

— Худога шукур.

— Хавони қаранг, жуда тумшайиб олди. Ғўзалар сал ўзини тутиб олса яхши бўларди.

Болтабой ота беихтиёр осмонга қаради. Отга минмоқчи бўлиб турган Ширмонхон бирданига жилови бўш кўйиб юбориб, Болтабой ота томонга юрди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим, ота.

— Хўш?

— Анови кўчиб келган ўкитувчи хотин бор-ку, сингиси ҳам ўкитувчилик қилади...

— Ҳа, ҳа, билдим.

— Ўшаларнинг турган уйи жуда тор, мазаси йўқ. Ёмғир-яшинда чакка ўтар экан. Шулар уйингиздан биттасига кўчиб чиқса қалай бўларкин, деб сиздан сўрамоқчи эдим. Ҳам ҳамроҳ бўлади, жуда яхши жувон ўзи.

— Бош устига, болам. Бекор ҳам ётибди.

— Раҳмат, ота. Йўқ демаслигингизни билар эдим.

Ширмонхон жилови бўш бўлишига қарамай, ҳамон ўрнида қимирламай турган отга чакқонлик билан минди-да, жадал қамчи босди.

— Мени биров сўраса далада дерсиз.

Баҳор осмони бугун қовоғини жуда солиб олган.

Йилт этган офтоб кўринмайди. Ҳамма нарса намиққанга, ҳатто дарахтларнинг ҳали гард юкмаган кўм-кўк барглари ҳам яшиллигини йўқотиб, аллақандай кул ранг тусга кирганга ўхшайди. Қимир этган шабада йўк.

Ширмонхон эндигина уч қулоқ бўлган ғўзаларга қараб борар экан, кўнгли бир орзиқиб тушди. Сал ўзини тутиб олсайди, ерга ёпиштириб кетадия бирон дўл-ёмғир ёғиб қолса! Ёғмасин-да, ишқилиб, ўтиб кетармикин? Зора ўтиб кетса, деб ўйларди.

У катта тош йўлдан сўқмоққа бурилганида қуртга барг кесаётган қизларнинг кулгисини эшитди. Янги каллак урилган тут устида қўлига болтасини ушлаб Собиржон ўтирибди. Қизлар бўлса пастда чувиллашяпти. Улар раисни кўришлари билан кулги аралаш гап қотишди:

— Буни қаранг, Ширмон опа, кўтариб олмасаларинг тушмайман, деб ўтириб олди.

— Шунақами? — деб кулди Ширмонхон ҳам. — Ростда, кўтариб олсаларинг нима қилади шундоқ йигитни.

Собиржон гуп этиб, ўзини ерга ташлади. Икки қўлини шимининг икки ёнига артар экан:

— Пайтдан фойдаланиб қолай девдим-да. Йигитлар қайтишганда булар мени ёнига йўлатишармиди, — деб кулди-да, иккинчи тутга қўйилган шотига чиқа бошлади.

— Биз тўрттамыз, сизни кўтариб ололмаймыз, десак, йўк, саккизтасизлар деб ҳеч ишонмайди-я! — деб кулди иккинчи қиз Собиржоннинг ғилайлигига шама қилиб. Кейин унга болта узатар экан, яна ҳазиллашди: — Эҳтиёт бўлинг, тагин қуртга емиш бўлиб кетманг...

Ширмонхон улар билан бир оз гаплашиб тургандан кейин, отни иккинчи бригада томонга бурди. Орқасидан қизларнинг қаҳқаҳаси аралаш қарс этиб тут шохининг сингани эшитилди.

Этаги уфққа туташгандай кўринган бепоён далада одам гавжум эмас. Ҳар жой-ҳар жойда хотин-қизлар туркум-туркум тизилиб, ғўза чопишяпти. Мана шу кўз илғамас яшилликни кўкартираётган, яшнатиб, обод қилаётган куч асосан шу аёллар эканини ўйлаганида Ширмонхоннинг қалбида ҳам ғурур, ҳам азобга ўхшаган ғалати бир ҳис пайдо бўлди. Урушга кетган эрини кўз олдига келтиради-да, хаёлан унга гапиради. Кўряписизми, ҳукуматимиз буларнинг қўлидан кетмонни олиб, қаддини ростламоқчи эди. Боланга ҳам, уйингга ҳам қара, ҳам ишла, ҳам дам ол, деяётган эди. Уруш уларнинг бағри-

дан эрларини, ўғилларини тортиб олди. Эрлари ва ўғиллари ўрнига ҳам бу ерда уларнинг ўзлари қолди. Шунинг яхши билаётгандирсизлар, дея фронтчиларга мурожаат қиларди Ширмонхон. Билаётган бўлсанглар яхшироқ урушинглар. Нега ҳадеб орқага чекиняпсизлар? Йўқ-йўқ, орқага чекинишга сира ҳақкинғиз йўқ! Ҳамма, ҳаммаси учун душмандан ўч олмасанглар, бу аёллар олдида юзи қора бўласизлар. Қарздорсизлар ҳозир...

Ширмонхоннинг хаёлига яна ўғли тушди-ю, кўнгли баттар ғашланди.

Эри фронтга кетгандан кейин колхозчилар Ширмонхонни раис қилиб сайлашди. Унгача Ширмонхон бригадир бўлиб ишлар, бутун хатти-ҳаракати билан эрига гап тегизмасликка, намуна бўлишга интиларди. Раис яхши ишлаганлар қаторида хотинининг номини айтмаганида, колхозчилар эслатиб туришар, ҳамма кўриб турган ҳақиқатни тан олмаслик камтарлик бўлмайди, раис, деб унга таъна ҳам қилишарди. Ҳатто кишлоқ хўжалик кўргазмасига номзодлар кўрсатилганида колхозчилар рўйхат бошига Ширмонхонни ёздиришди. Бундай кезларда раис хижолатлик билан жилмайиб турар, Ширмонхон эса унинг кўзларидан миннатдорлик туйғуларини уқиб оларди.

Буларнинг оиласини кишлоқда ҳавас қилмаган одам йўқ деса бўларди. У вақтда қизи Мақсуда ўрта мактабни битириш олдида, Фарҳод бўлса саккизинчи синфда ўқир эди. Болаларнинг туйғун, меҳнатқаш, боодоблигидан эрхотин ниҳоятда хурсанд эдилар.

Ширмонхон Москвадан кўргазмадан қайтиб келиши билан уруш бошланди. Ўша кун мактабда ўнинчи синфни тамомлаганлар шарафига кеча бўлмоқчи эди. Зиёфат, концерт тайёрланганди. Зиёфат жуда совуқ ўтди. Тайёрлаган концерти шундоқ қолиб кетди. Қанча-қанча орзу-хаёллар билан етишган аттестатини Мақсуда ҳам индамай тортмага солди-да, ўқишга бориш ҳақида бир офиз гапирмасдан далага ишга чиқиб кетди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, дадаси фронтга жўнади.

Отасининг йўқлиги, онасининг бўлса доим иш билан бандлиги Фарҳодни бир мунча ўзбошимча қилиб қўйди. Бунинг устига, баъзи одамлар, раиснинг ўғли деб ҳаддан ташқари унинг кўнглига қарашди, айбини яширишди, гуноҳини айтишмади. Ҳатто табелчи унга қўшимча меҳнат куни ёзиб юрди. Буни аввал ҳеч ким пайқаманган эди. Аванс вақтида колхозчилар билиб қолишиб, шов-шув

кўтаришди. Ширмонхон табелчини ишдан бўшатди. Ўғлининг ортиқча олган ҳақини эса колхозга қайтариб берди. Бирок Фарход меҳнатга чап беришга анча ўрганиб қолган эди.

Бир куни сўрамай-нетмай уч кун йўқ бўлиб кетди. Ширмонхоннинг бормаган жойи, сўрамаган одами қолмади. Кейин унинг нима сабабдандир армияга олинмай, чайковчилик қилиб юрган, бутун меҳнат аҳлининг назаридан қолган Қобил билан шаҳарга тушиб чикқани маълум бўлиб қолди.

Ширмонхон йиғлади-сиқтади, қарғади, насихат қилди. Бирок мана бугун Фарход яна ишга чикмабди. Ширмонхон уни қидириб Қобилниқидан топиб келди.

Ўғлининг ҳалиги кайфияти Ширмонхоннинг кўзига кўриниб кетди-да, юраги бир сиқим бўлди қолди. Қаёққа кетди экан? Нима қилиш керак? Қандоқ қилса унинг кўнглига йўл топади? Ўрта мактабни битирганига мана бир йил бўлиб қолди. Ҳадемай армияга чақириб қолишлари ҳам мумкин. Нима қилса унинг кўнглига йўл топади? Эри урушга кетгандан бери кўпчиликнинг — колхозчиларнинг кўнглига йўл топаётган Ширмонхон нега ўз ўғлига гап уқтиролмай, уни тўғри йўлга соллолмай қолди? Болалари дадасидан ҳайиқишарди. Бўлмаса ота уларни на урган, на сўккан эди.

Пешонасига тушган муздек томчи Ширмонхоннинг хаёлини ўзига келтирди. У сесканиб, осмонга қаради. Олисда аллақайққа қаттиқ сел қуяётгани кўриниб турар, қорамтир уфқда осмондан ерга беҳисоб майда иплар тортилгандек бир соя кўзга ташланар эди.

Ширмонхон отга қамчи босди. Кутилмаганда шамол туриб, ёмғир кучайди. У иккинчи бригаданинг шийпонига бурилганда олисдан бировнинг қичқириги эшитилди:

— Ҳай, келинларў-ў-ў, рўзага сув уриб кетди!!!

Ширмонхон овоз келган томонни аниқлай олмай бир нафас тўхтаб қолди. Ёмғир қуюни остида бирови кетмон билан, бирови кетмонсиз кулоқ бошига югуриб кетаётган хотинларни кўрди-да, у ҳам отни ўша томонга чоптириб кетди.

* * *

Ширмонхон айвонда туриб ёмғирда шалаббо бўлган кўйлагини сиқар экан, узун сочларидан ёмғир сувини сидираётган Мақсуданинг юраги бирдан увушиб кетди.

Яқиндагина қувноқлиги, шўхлиги билан ҳамманинг ҳавасини келтирадиган аяси бирданига қариб қолгандай туюлди. Ўша қувноқ кулги, ҳазил энди қандайдир жиддият, ўй ва ғазаб билан аралашиб кетган эди. Айниқса дадасидан хат келмай қўйганидан бери аясининг кўзидан уйку ҳам қочди. Кошки хотинларга ўхшаб йиғласа, дардини айтса. Йўқ, ўзини меҳнатга уради, холос. Уйига ярим кечада қайтган пайтларида ҳам чироқни ўчирмай тонг оттиради.

Нима ҳам қилсин, раиснинг ўзи йиғлаб берса, бошқа аёллар нима қилади? Ширмонхон аввал хотинларга қувноқ яшашни ўргатган бўлса, энди сабр-тоқати билан уларга ҳам ўрнатқан, ҳам ҳамдари эди.

Мана, ҳозир у уруш аро йўлда қўйган, ҳали битмаган айвон зихида туриб, атрофдаги ҳамма нарсани унутгандай бир хаёл билан кийимларини сиқяпти. Ёзилиб кетган ҳўл соч толалари баданига ёпишиб қолган, яланг оёқлари олдида бир пойи тўнкарилиб ётган этигининг қўнжидан ҳамон лойқа сув силқимоқда.

Мақсуда уйдан костюм олиб чиқиб, аясининг елкасига ташлар экан, уни оҳиста қучоқлади.

— Қиринг уйга, ая. Мен ўзим тозалаб, ювиб қўяман.

— Ўғилойдан хабар олиш керак эди-да.

— Хавотир олманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Билагининг озгина жойини шох тилиб кетибди, холос. Яхшилаб боғлаб қўйганмиз.

Ширмонхон уйга кириб, лампа пилигини кўтарди. Қайтиб чиқиб, айвондаги примусни ёкиб, туноқа чойнакни устига қўйди-да, ўзи ўша жойда чўнкайганича ўйга толди. Примуснинг тинмай повиллаши унинг хаёлига қанот бергандай, у атрофидаги ҳамма нарсани унутгандай эди. Унинг кўзидан мурғак гўзаларни офатдан сақлаб қолиш учун жонларини аямай, ўзларини сувга отган колхозчилар ўтарди.

Муҳаббат ҳар қандай балони, ҳатто ўлимни ҳам енгади, деб тўғри айтганлар. Юртига, колхозига, меҳнатига, фронтдаги жигарбандларига бўлган садоқати ва меҳри буларга ана шундай енгилмас куч берди. Улар тўлқин билан, табиат ўжарлиги билан паҳлавонлардай олишдилар. Шохга тирмашиб, тўлқинлар орасида гоҳ йўқолиб, гоҳ қўриниб бораётган Ўғилойни эслаганида Ширмонхоннинг бадани жимирлаб кетди. Эри қандай яхши кўрарди бу жувонни! Ўн йиллик турмушларида кўпинча уй ишига ўзи боқшиларди. Буни ҳамма билар, ҳамма

ҳавас қилар, баъзан эса ҳасад қилувчилар ҳам топиладди.

Эр-хотин кечқурун даладан бирга қайтишар, Ўғилой боласига қараса, эри овқат пиширар, нима қилиб бўлса ҳам хотинининг оғирини енгиллатишга уринарди. Ўтинни ёриб, тахлаб, челақларга сув тўлдириб, устини тахтачалар билан ёпиб кўярди.

Байрам бўлса атайин шаҳарга тушиб, Ўғилойга ажойиб совғалар олиб чиқарди. Улар ҳамма вақт бир-бирларининг кўнглига қараб яшашарди.

Ана шундай эрка, севимли, нозик хотин бугун тўлқинлар билан олишди. Балки севимли бўлганидан шундай қилгандир. Балки эрининг бақувват қўллари унинг билакларидан тутган, мухаббати мадор бағишлагандир. Севмаган, севилмаган одамнинг қўлидан бундай жасурлик келмайди, албатта.

Унинг ана шу ахволини эри кўрганда нима қиларди...

Нега Фарҳод шу маҳалгача келмаяпти? Қаёқда юрибди экан? Яна бир оз сабр қилса, балки келиб қолар. Қандай қилиб йўлга солса бўларкин...

Чойнакнинг қопқоғи шиқирлаб Ширмонхоннинг хаёлини бузди. У қуруқ чой қидириб, тоқчаларни тимирскилаб юрганида эшик тақиллади. Хайрият, Фарҳод келди.

Ширмонхон шошиб айвонга чиққанида кир ёйиб юрган Мақсуда дарвозани очган эди. Ховлига Фарҳод эмас, ҳассасига суяниб, оқсоқланиб, яқинда фронтдан қайтган Маҳмуд кирди.

— Келинг, — деди Ширмонхон бир оз бўшашиб.

Маҳмуд анча вақтгача келишининг сабабини айтмасдан маънос ўтирди. Ширмонхон бунга ҳеч қандай маъно бермади. Чунки унинг Мақсудага зимдан термилиб юришини сезар, сукут сабабини ҳам шундан деб билиб, йигитни хижолат қилмаслик учун ундан бундай эсанкираш важини ҳам сўрамай кўя қолди.

Мақсуда уларнинг олдига чой, нон кўйиб, кириб кетганича уйда ғимирсилаб юрди. У доим шунақа қилади. Маҳмудга рўпара келмасликка, унинг интизор ва илтижо билан термилишини кўрмасликка ҳаракат қилади. Нима қилсин, унинг кўнгли бошқа биров билан банд.

Маҳмуд нимагадир атрофга бир жавдираб олди-да, чуқур нафас олиб гап бошлади.

— Бугун иш билан военкоматга чиқувдим...

Маҳмуд тўхтаб қолди. Гапнинг давомини кутиб турган Ширмонхондан кўзини бошқа ёққа олди.

— Фарходни кўриб қолдим.

— Нима? Фарходни? Нимага? — деб Ширмонхон ўрнидан туриб кетди.

— Қўнгиллилар билан жўнаб кетди. — Махмуд офир юкни елкасидан ташлагандай бир нафас олиб, хиёл титраган қўллари билан рўмолчасини чўнтагидан чиқарди-да, юзини, пешонасини артди.

— Қаёққа? Қачон? — деб Ширмонхон қичқириб юборди. Уйдан Мақсуда югуриб чикди.

— Нима бўлди? Нима гап?

Индамай ўтирган Махмуд ҳам, титраб йиғлаётган Ширмонхон ҳам унга жавоб бермади. Довдираб қолган Мақсуда аясини суяб уйига олиб кирди. Хаёлига дадаси, анчадан бери ундан хат-хабар йўқлиги тушиб, қўрқиб кетди. Йиғлаётган ойисини тинч қўйиб, ташқарига Махмудни кидириб чикди. Лекин ҳовлида ҳеч ким йўқ, дарвоза қия очиқ турар эди. Қайтиб уйга кирди.

— Ая, аяжон! Нима бўлди? Дадамдан... йўқ! Айтинг!

Ширмонхон бошидан рўмолини сидириб олиб, кўзини артди.

— Болам, болагинам... Ҳамма ўғлини ўпиб, қучоқлаб жўнатса, мен уриб ҳайдаб жўнатдимми сени?!.

— А? Фарход? Кетибдимми?!

Мақсуда деворга суянганича қотиб қолди. Бир меъёрда липиллаб ёнаётган лампа унинг оқариб кетган юзидан оқаётган кўз ёшларини гоҳ ёритиб, гоҳ ўчирарди.

— Йигит бўлгандан кейин кетади-да, ая, ҳамма йигитлар ўша ёқда, — деди кейин ойисига тасалли бериб Мақсуда.

* * *

Бугун ҳаво жуда беғубор эди. Ёмғир ювган япроқларда қуёшнинг нури яйраётганга ўхшайди. Атроф беғубор ва кўм-кўк.

Правление ҳовлисида эндигина оқара бошлаган бир туп тут шохида қушлар патирлайди. Беғам мусичалар одамларнинг оёғи остигача келиб дон қидиради.

Ширмонхон тезда беш-ўн колхозчини Ўғилойнинг бригадасига — сел босиб кетган жойларга қайта чигит экиш учун ёрдамга юборишни бригадирларга топшириб, кутиб турган бухгалтернинг баъзи бир қовозларига қўл қўйиб бериш учун идорага кирди.

Ҳар хил плакатлар, шиорлар ёпиштирилган хонада

секратеръ киз тажанглик билан чўт уриб, олдидаги форма чизилган қоғозга алланарсаларни ёзарди. Столдаги кичкина тугун билан эшик олдидаги кетмонни кўрган Ширмонхон унинг далага шошилаётганини дарров сезди.

— Муяссархон, нима ёзаяпсан, қизим?

— Э, кўрмайсизми, — деди бошини кўтармай Муяссар, — кеча даладан кеч қайтганим учун қишлоқ советида ҳеч ким йўқдир, деб ўйлаб, сводка бермаган эдим. Ҳозир шунга тикилинч қилишяпти. Биратўласига икки кунлигини бера қоларман, десам, халиги маҳмадона секретари сира кўнмайди-я! Гўё ишлари шунга қараб қолгандай. Кунда сводка, кунда сводка. Ҳеч бўлмаса беш кунда, ўн кунда сўрашса ҳам кошкийди.

Ширмонхон ҳам кошкийди деган маънода кулиб кўйди-да, бухгалтер кўйган қоғозларга кўз югуртира бошлади.

Муяссар тайёр бўлган сводкани нимдошрок яшил мовут ёпилган столнинг бир четига қўйиб, қолган папка, қоғозларни шошиб-пишиб тортмаларга жойлади.

— Мақсуда кетгандир-а? — сўради у чиқиб кетаётиб.

— Кутубхонага бориб, кейин кетмоқчи эди, — жавоб берди Ширмонхон қоғозлардан кўзини узмай. Кейин бухгалтерга ўгирилди:

— Ёғ олиб келишдимми?

— Ҳа.

— Аванс тайёрланглар. Фронтчиларнинг оиласига кўпроқ эътибор беринглар.

Ширмонхон қоғозларга қўл қўйиб бериб, ўрнидан турди. Девордаги осма соат даранглаб тўққиз марта занг урди. Ширмонхон репродуктор қулоғини буради. Аввал гириллаган овоз эшитилди. Кейин курант жаранги таралди. Ширмонхон эрини — Ҳакимжонни эслади. Унинг каттагина, қўпол чўнтак соати бор эди. Ҳакимжон уйда-ми, даладами, идорадами, қаерда бўлмасин, уни албатта курантга тўғрилашни унутмасди. Курант занг урди дегунча Ширмонхон кўнглида, ҳозир соатни чиқаради, деб турарди. Чиндан ҳам Ҳакимжон ҳар қандай иши бўлса ҳам бир нафасга қўйиб, галифе шимининг олдинги чўнтагидан соатини олар, шошмасдан бураб, кейин албатта қулоғига тутиб кўрарди. Бу соат ҳозир уйда — токчадаги кичкина сандиқчада туради. Курант занг берди дегунча Ширмонхоннинг ёдига беихтиёр тўхтаб ётган шу соат келар, ҳаётда унга энг яқин, меҳрибон бўлган Ҳакимжонни эслатарди.

Ширмонхон дикторнинг кечаги ахборотини такрор-лаётганини эшитиб, секин бир хўрсиниб қўйди-да, ҳовлига чиқди.

Тут барги орқалаган Собиржон ҳовли тўридаги бостирма томонга энгашиганича ўтиб кетди. Ширмонхон кўчага чиқди. Арава устида турган Болтабой ота шох боғламларини дарвоза олдига ирғитар, дам-бадам энги билан пешонасини артиб қўяр эди. Унинг авзойидан қаттиқ хафалиги, ташвишдалиги билиниб турарди. Бунинг сабабини Ширмонхон фахмлаган бўлса ҳам, ҳозир унга бирон далда беришнинг иложи йўқлигидан, ҳол-аҳвол сўрашиб индамай ўтиб кетди.

Олисдан мактаб кўнғироғи эшитилди. Ширмонхоннинг ёдига нимадир тушгандай бир лаҳза тўхтади-да, мактаб томонга бурилди.

Муюлишда олдидан почтальон қиз Ноила чиқиб қолди. У Ширмонхон билан шошилиб сўрашди-да, бошини эгганича югуриб ўтиб кетди. Ширмонхон оғзини жуфтлаганча қолаверди. Буларга ҳам қийин, нима қилишсин. Хат келса почтада ушлаб ўтиришармиди. Шундай бўлса ҳам почтальонни кўрганда ҳар ким бир тўхтаб, сўраб-суриштирмагунча кўнгли ўрнига тушмайди.

Ноила ҳаммани беш бармоғидай билади. Кимга хат келаётганини, кимдан келмаётганини ҳам билади. Ноила уларнинг термулишига сира тоқат қилолмас, кўзини олиб қочар, кўча-кўйда бўлса, йўлини буриб кетарди. Дуч келиб қолган баъзи бировларга эса янаги гал албатта сизга хат олиб келаман, мана кўрасиз, деб овутиб кетарди.

У кейинги кунларда Ширмонхондан ҳам қочиб юрадиган бўлиб қолди.

Мактаб илмий мудири Шафоат опа раис шу томонга келаётганини кўриб тўхтади.

— Келсинлар, келсинлар. Нечук? — деди у Ширмонхон билан кўришар экан. Раисларнинг ичида мактабга энг кўп келадиган, тез-тез хабар олиб турадиган Ширмонхон бўлса ҳам, Шафоат уни ҳар гал, нечук, деб кутиб оларди. Бироқ бу «нечук»да чиндан ҳам камдан-кам кўришадиган одамга айтиладиган ҳайрат эмас, хурсандчилик ифодаланарди.

Дарс кетаётгани учун улар коридорлардан идорагача гаплашмай боришди. Шафоат шамол қайта ёпиб қўйган дераза қанотини очар экан, Ширмонхонга савол назари билан қаради.

— Озгина маслаҳатлик иш бор эди.

Шафоат Ширмонхоннинг ёнига келиб ўтирди:

— Эштайлик-чи, нима гап?

— Беш-олти фронтчилар оиласининг томорқасидаги экин-тикинига қарайдиган одами йўқ. Колхоздаги куч ўзингизга маълум. Шунга юкори синф ўқувчилари қарашса, шуни сизлар ташкил қилсаларингиз...

— Бу масала ҳал бўлди деяверинг, — деди Шафоат раиснинг гапини бўлиб, — куни кечагина шу иш учун ёшлар отрядлари тузилди. Сиз шу оилаларнинг рўйхатини берсангиз ишни ўшалардан бошлардик.

Ширмонхон столга сурилиб, сиёҳдонга тироғлик турган ручкалардан бирини олдию Шафоат узатган бир варақ оқ қорозни олдиға қўяр экан:

— Давомат қалай? Яхшими? — деб сўради.

— Ҳозирча яхши. Ота-оналар йиғилишини далада, бригадама-бригада юриб ўтказдик. Яхши натижа берди.

Тўсатдан эшик очилиб, бир даста газета ва китоб кўлтиклаган, нимадандир ҳаяжонланган Мақсуда кириб келди. Кўлтиғидаги китобларнинг баъзилари сирпаниб полға тушди. Ширмонхон рўйхатни Шафоатга узатди, ўрнидан турар экан, кизига қаради:

— Нима қилиб юрибсан?

— Қизлар китоб тайинлашувди. Ўшаларни олдим. Газеталарнинг янги сонини кутиб, кеч қолдим. Ҳозир далага кетяпман.

— Тезроқ бор-да бўлмаса.

Шафоат рўйхатни столдаги ойна тагига қўйиб, Ширмонхон билан ташқарига чиқди. Мактаб олдида ҳассасига суяниб Маҳмуд турарди. Ширмонхон қизининг мактабга нима учун кирганлигини дарров тушунди. Маҳмуд раис билан ўнғайсизланиброқ саломлашди-да, ҳассасининг учи билан ер чиза бошлади.

Шафоат Ширмонхонни кузатиб, мактабга қайтганида, Мақсуда эшикдан секин бошини чиқариб ташқарига мўралади.

— Ҳа? — деди ҳеч нарсага тушунмаган Шафоат.

Мақсуда хижолатликдан кўчага чиқиб қолди-ю, кейин орқасига қайтолмади.

Мақсуда ўзи ишлаётган бригадада агитаторлик ишларини олиб борарди. Тушлик овқат пайтларида колхозчиларга газетадан сўнги ахборотни ўқиб берар, дала шийпонини ҳар хил плакатлар, шиорлар билан безатарди. Янги, яхши китоблар ҳақида суҳбатлар ўтказиб турар-

ди. Бугун ҳам бир-икки дугонасига кутубхонадан китоблар олди. Ноилани кутмасдан газета олгани почтага ҳам ўзи борди. Почтадан чиқиб келаётганда йўлда турган Маҳмудни кўриб, унга рўпара келмаслик учун мактаб томонга бурилди. Бироқ Маҳмуд уни кўришга улгурган, мактаб олдида унинг чиқишини кутиб турарди. Мақсуда у билан саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлган эди, Маҳмуд чақириб тўхтатди.

— Далагами, Мақсуда?

— Хим.

— Рози бўлсангиз, бирга кетайлик. Мен ҳам айланиб келмоқчиман. Зерикиб кетдим. Ишга чиқай десам, аянгиз, оёғингиз яхшироқ тузалгунча идорада ишланг, дейди. Менинг бўлса далага чиққим келади. Ўтиришга тоқатим йўқ.

Нима қилишини, нима дейишини билмаган Мақсуда ерга қараганича у билан ёнма-ён борарди.

— Оёғингиз баттар бўлмасин тагин, — деди Мақсуда бирдан тўхтаб, — яёв бориш осонми? Яхшиси, саройдан биронта от олинг-да, айланиб келинг.

Маҳмуд унга шунақа бир назар билан термилдики, Мақсуда кўзини қаёққа олишини билмай қолди. Беихтиёр бошини эгиб, секин юра бошлади. Маҳмуд эргашди.

— Кўркманг, Мақсуда, сизни йўлдан қўймайман. Сиздан тезроқ юришга ҳаракат қиламан.

Мақсуданинг юраги алланечук бўлиб кетди. Маҳмудга раҳми келдими ёки уялдими, ҳар қалай қадамини секинлатди.

Улар ариқ ёқалаб, кўм-кўк ажриқ устидан боришарди. Маҳмуд кўзларини пирпиратиб олисларга тикилар, баъзан Мақсудага кўз қирини ташлаб қўяр экан, қалби ҳам севинч, ҳам кўрқувдан титрарди. Нима жавоб берар экан? Ахир, ўқ қуюнлари орасида ҳам мана шу қизнинг нигоҳи уни тарк этмаганди. Уни яшашга, ўлимни енгишга чақирарди. Бироқ Мақсуда буни билмасди. Маҳмуд бу гапни бировга айтса, худди қалбидаги жавоҳир тўкилиб кетадигандай, уни сир тутар, хали мактабдан учирма бўлиб чиқмаган Мақсудага ишқ изҳор қилишни ўзига эп кўрмасди. Нима жавоб бераркин? Йўқ деса нима бўлади? Маҳмуднинг кўз олди қоронғилашиб кетгандай бўлди. Кўкрагини тўлдириб бир нафас олди-да:

— Нега мендан қочасиз, Мақсуда? — деди секингина.

— Ким? Қачон?

- Сиз. Хар доим.
- Сизга шунақа кўрингандир-да.
- Аслида шунақамасми?

Мақсуда довдираб қолди. Нима деб жавоб беришини билмай, гапни чалғитишга уринди.

- Сиз қайси фронтда бўлгансиз?
- Аввал менинг саволимга жавоб беринг.

Оёқ шарпасидан чўчиган уч-тўрт бақа кўкатлар орасидан ўзини сувга отди. Мақсуда бир қўллаб чўзилиб, йўл бўйидаги толнинг узун бир новдасини синдириб олди-да, бақаларни ҳайдаган киши бўлиб, ўйин қилиб кета бошлади. Маҳмуд жавоб кутиб жим борарди. Қиз нима десин? Нима деб жавоб берсин унга? Маҳмуд яхши йигит — меҳнатқаш, софдил, келишган. Бирок кўнгили учун ҳар қандай сифатлар ҳам баъзан камлик қилади.

Мақсуда ўзи билан бир синфда ўқиган, ўт-оловлиги билан мактабда ҳамма вақт тўс-тўполон қилиб юрадиган Ҳабибни яхши кўриб қолган эди. Улар бир партада ўтиришар, бирга дарс тайёрлашар, мактабни тамомлагандан кейин қаерга ўқишга бориш ҳақида маслаҳатлашар, хаёл суришарди. Ҳабиб инженер бўлишни орзу қилар, гоҳ радиони бузиб тузатса, гоҳ онасининг машинасини бўлак-бўлак қилиб, яна жойига қўяди. Мақсуда унинг шўхлигиними, беғубор хаёллариними, ишқилиб, яхши кўриб қолди. Авваллари сир бой бермай юрган бўлса ҳам, Ҳабиб армияга жўнаётганда чидаб туrolмади, йиғлаб юборди. Юзидан кулги аримаган Ҳабиб шунда биринчи марта унга жиддий, маъюс боққан, валати аҳволга тушиб, довдираб қолган эди. Кейин у Мақсудага хат ёза бошлади. Бу хатлар ҳам унинг турли-туман тутқич бермас хаёллари билан тўла бўлар эди. Мақсуда эса Ҳабибдан хат олганида, уни ўйлаганида ўзини китоблардаги ошиқ бўлган қизларга ўхшатар, уларга тақлид қилишга уринарди.

Мана, уч-тўрт ойдан бери ундан хат йўқ. Нима бўлди экан? Хат ёзишга имкон бўлмаётими? Ёки... Мақсуданинг юраги гурсиллаб уриб кетди. У ёмон фикрни қувлагандай бошини бир силкиб кўтарди. Олисдан бригада шийпони оқариб кўринар, узоқларда чопикчилар кўзга ташланарди.

Мақсуда бирдан тўхтади. Тиккалаб қолган офтобга китобни соя қилиб, кўзини тўсиб туриб, Маҳмудга қаради.

— Сиз шийпонга бориб бир зум дам олинг. Мен мана бу китобларни қизларга етказай.

Мақсуда Махмуднинг жавобини кутмасдан ариқдан хатлаб ўтди-да, эгатлар оралаб қизлар томонга илдам юриб кетди. Қайтиб орқасига қарамади.

* * *

Ўғилой ҳар бир ишда эрининг ўрнини билингирмасликка уринар, тилида баъзи аёлларга ўхшаб ҳадеб гапиравермаса ҳам, кўнглидан, кўзидан уни нари кетказмасди. Ҳозир ҳам унинг хаёли олисларда, жанг майдонларида эди. Узоқда, шийпон ёнидаги бир шохи қуриган тутга осилган зангни ошпаз хола бир қанча марта даранглатиб, унинг хаёлини бўлди.

Ошпаз хола колхозчиларни тушлик овқатга чақирар эди. Чопиқчилар гўзалар орасидан бирин-кетин чиқишиб, шийпонга тўплана бошладилар.

Ўғилой эгатдан чиқиб, шийпон ёнидан оқиб ўтадиган кичкина ариқча лабига бориб, шохлари тарвақайлаб кетган ўрик тагига чўнқайди. Сув кўплигидан жуда тез, ўйноқлаб оқадиган бу ариқ бўйида ўтириб дам олишни Ўғилой яхши кўрарди. Шаббодада беҳол титраётган ўрик баргларининг сояси ариқ юзида жимирлар, сув салқини юзига уриб, ором бахш этар, ҳорғин толган қўл-оёқларидан чарчоқни қувлагандай бўларди. Ўғилой муздек сувда юз-қўлларини ювди. Бошидаги рўмолининг бир учига юзини артар экан, кўзи кўм-кўк барглар орасидан мўралаб турган гўраларга тушди. Оғзининг суви келди. Чўзилиб, бир шохнинг учидан эгиб олди-да, гўрасини сидириб ҳовучига тўлдирди. Шийпон томонга юрар экан, биттасини оғзига солди.

Хотинлар икки-уч жойга давра бўлиб ўтиришиб, гўжа ичишарди, Муяссар фронт янгиликларини ўқиб бераётгани учун ҳеч кимдан садо чикмас, фақат баъзи-баъзида овқатнинг хўриллагани-ю, ёшроқ болаларнинг бурун тортгани эшитилиб қоларди, холос. Мақсуда бўлса секин-секин юриб, «Пахтадан юқори ҳосил етиштириш билан душманга қақшатқич зарба берамиз!» деб ёзилган узун алвонни деворга қоқиш билан овора эди.

Муяссар ахборотни ўқиб бўлди. Хотинлар кўзларини пирпиратиб, бир-бирларига қараб олишди-ю, ҳеч нарса дейишмади. Кимдир чуқур хўрсиниб қўйди. Бир чеккада тикка турган Ўғилой индамай келиб қўлидаги довуччани аёлларнинг ўртасига тўкди. Шўхроқ жувонлардан

бир-иккитаси қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўғилой уларнинг нимага кулаётганларини билса ҳам, ўртадаги оғир сукунатни бузганидан хурсанд бўлиб сўради:

— Хой, нега куласизлар-а?

— Ох, айланай, овсинжон, — деди бир жувон кулгидан ўзини тийиб, — кўзимиз довуччада бўлган замонлар қандоқ замонлар экан-а?

Яна қаҳқаҳа кўтарилди.

— Айнимамай ўлинг, овсин, — деди Ўғилой ҳам кулиб. — Олинг, энг. Яхши ният билан олиб келдим.

Ўртада ётган довучча талаш бўлиб кетди.

Шийпонда Маҳмуднинг пайдо бўлиши хотинларнинг кий-чувини бирдан тўхтатди.

— Хорманглар, хорманглар!

— Бор бўлинг!..

— Соғ бўлинг.

— Суҳбатларингни бўлдим шекилли. Жуда жимжит бўлиб қолдинглар, — деди аскарлигини ҳали унутмаган Маҳмуд кўнжидан латта олиб этигини артар экан.

— Э, Маҳмуджон, ҳали ҳам шунга ақлингиз етмайди-ми? — деб тегажақлик қилди яна бояги жувон, — бу хотин шўринг қурғурлар битта эркакни кўрса шундоқ эҳшунини йўқотадиган бўлиб қолишган.

Яна кулги кўтарилди. Маҳмуднинг қизариб, кулимсираганича нари кетганини кўрган бир аёл тегишқоқ дугонасини жеркиб берди.

— Алжирамай кетинг. Йигит бечорани уялтириб юбордингиз.

Мақсуда Маҳмуднинг лавлагидай кип-қизил бўлиб кетганидан кулимсираганини яшириш учун деворга ўтирилди-да, алвоннинг тўғри, текис қоқилганини текшираётган киши бўлиб турди. Маҳмуд аста юриб унинг ёнига келди.

— Хорманг, Мақсуда.

Мақсуда қулоғи остига урилган иссиқ нафасдан ўзини тортди.

— Келинг, қалай, яхши ёзилибдими шиор?

— Жуда яхши. Қизларингиз ичида бола боқишни эплайдиганлари борми?

— Нима қилди? — ҳайрон бўлди Мақсуда.

— Қўшни қишлоқ советига артистлар келишибди. Шунга бугун кечкурун хотинларнинг боришини уюштирсак. Баъзи бировлари, болаларимизни ташлаб кетгани

уйда одам йўқ, деб унамасликлари мумкин. Мана шу-нақаларнинг уйига қизлардан қўйсак. Улар бу гал кўришмаса, ҳеч нарса қилмас. Ўзлари ёш, асаблари бутун. Ўйин-тамошани улар ҳали кўп кўришади. Бечора аёллар бир ёзилиб қайтишармиди, дедим.

Мақсуда очиқ ва миннатдор чехра билан унга қаради.

— Билдим, мунча тушунтиравермасангиз. Қизлар қарайди, қараймиз ўзимиз.

Маҳмуд эълон қилди:

— Эшитинглар!

Ҳамма жим бўлиб, унга тикилди.

— Бугун кечкурун соат еттида ҳамманглар идора ёнида бўлинглар. Машина кутиб туради, концерт кўргани борасизлар.

— Районгами? Қаёққа ўзи?

— «Улуғ нор»га. Тошкентдан артистлар келишибди. Болаларини қолдиришга одами бўлмаганлар Мақсуда-хонга айтсин. Болаларни олиб қолишни у киши ташкил қилади.

— Вой барака топинг-эй, шунини ўйлаб турувдим, — деди бир аёл.

— Ҳозир яхшилаб ишланглар-да, эртароқ кетинглар.

— Шошманглар, яна бир гап бор! — деб кичқирди Ўғилой. — Кимда-ким пардоз қилмай келса, бормаиди, билиб қўйсин.

— Бизнинг пардозимизга қарайдиганлар борми у ер-да?

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ! — деб кичқирди Ўғилой. — Машина ёнида ўзим тураман. Упа-атир хиди келмаса, машинага чиқармайман, билиб қўйинглар!

Хотинлар ишга тарқашди. Уларнинг кулги, ҳазиллари анча вақтгача қозон-товоқ ювиб юрган ошпаз холага эшитилиб турди.

Кечки пайт правление олди байрамга ўхшаб кетди. Хотинлар имкони борича ясанишган, бир-икки соатча бўлса ҳам бошларидаги бутун машаққатни, айрилиқни унутиб, уруш вақтинча юлиб олган аёллик назокатини, эркалик, нозикликни сақлашга тиришардилар.

Ўғилой айтганини қилиб ҳаммадан аввал келган. Ўсма, сурма унинг бир вақтги чиройини қайтаргандай эди. У ҳамма билан ҳазиллашар, хотинларнинг кўйлақларини ҳидлаб кўриб, атир хиди келмайди-ку, деб тега-

жаклик қилар эди. Товар кўйлак кийиб, бошига чети шокила қилиб тўкилган катта атлас рўмолча солган бир келин унинг ҳазилини тушунмай, куйиб-пишиб тушунтирарди.

— Ўзи олиб келиб берган атирни кетгандан бери сақлайман. Очгим келмади. Ўзи келганда қуяман деб ниёт қилувдим.

Ширмонхон бир четда туриб, хотинларни кузатар экан, бу лаънати уруш болани отадан, эрни хотиндан жудо этиб, шаҳарларни вайрон, болаларни етим қилибгина қолмади, одамлардан чиройни, хусни олди, пардоз қилишга бўлган вақтини, кайфини тортиб олди, деб ўйларди. Чиндан ҳам турли-туман кийиниб, ўзига оро берган бу аёллар хали далада терлаб-пишиб кетмон чопаётган аёлларга сира ўхшамасди.

Бир четда турган Болтабой ота хотинлар орасидан кўзи билан зўр бериб кимнидир қидирар эди. Ширмонхон буни дарров сизди. У ҳам кўз югуртириб чиқди. Йўқ, Болтабой ота қидираётган одам булар орасида йўқ эди.

Сочини бошига чамбарак қилиб, устидан рўмол танғиб олган, тўқ кўк матодан жомакор кийган шофёр Матлуба машина кузовида чувиллашаётган хотинларга кичқирди:

— Хой, кизлар, шартим шуки, кетгунча ашула қилиб кетасизлар. Ашула тўхтадим, машина ҳам тўхтайди, билиб қўйинглар.

— Оббо, концертга борамиз деб, концерт қўйиб берамиз экан-да! — деб кичқирди бир аёл.

— Хай Матлуба! Амалдан фойдаланиш йўлини сен ҳам топдингми-а? — деди бошқаси.

Матлуба қаҳ-қаҳ уриб кулар экан, кабинага чиқиб, рулга ўтирди-да, ёнига Ширмонхонни таклиф қилди. Ширмонхон кабинага чиқмади. Кузовдаги аёлларга қўлини узатди. Улар раисни дарров юқорига тортиб олишди. Машина гуриллаб бир орқага тисарилди-да, сал чайқалиб юриб кетди. Кулги, гала-говур орасида кимдир кўнғироқдек овози билан қўшиқ бошлаб юборди:

*Бир кўришга зор-зорман,
Йўлларига интизорман.
Бу ҳижрондан дод, безорман,
Айтинг, қачон келар ёрим?
Фироқида бағрим тутун,
Ёки ёниб кетмас бутун,*

*Дерлар: сабр айланг, кутинг!
Кутсам келарми дилдорим?*

Бу учинчи бригададаги Чаманхоннинг овози эди. Бу кўшиқни унинг ўзи тўқиган.

Мақсуда Чаманхондан эшита бериб ёд бўлиб кетган кўшиқ сатрларини дилида такрорлар экан, кулимсираганича машина кетидан анча вақт қараб қолди. Кейин кўлидаги кетмонни Болтабой отага бериб, ўзи Муяссарнинг ёнига жўнади. Чунки Муяссар тўрт болали бир аёлнинг уйида болаларига қараб қолган, унга ёрдам бериш керак эди. Анча қоронғи тушиб қолганлиги учун Мақсуда шошилди. Атроф жимжит, гўё ҳалиги хотинлар билан бутун қишлоқ кўчиб кетгандай хувиллаб қолганди.

Мақсуда узун тор кўчадан тутзорга бурилганида, ариқ лабидаги ажриқ устида ўтирган икки соянинг бири чўчиб, иккинчисидан ўзини тортди. Мақсуда уларни дарров таниди. Буларнинг бири Қобил, иккинчиси Болтабой отанинг келини Ашурхон эди.

Мақсуданинг нафрати кўзгади. Кўзларини пирпира-тиб, аламини ютди-да, булардан тезроқ узоқлашиш учун югуриб кетди.

* * *

Ширмонхон правление ҳовлисига кирганида тут тагида уймалашаётган уч-тўрт бола қўлларидаги кесак, тошларини ташлаб қочиб қолишди. Улардан бири нарироққа борди-ю, кетолмай, мунчоқдек қора кўзларини жавдира-тиб, бир тут шохига, бир Ширмонхонга қаради-да, бурнини тортиб қўйди. Ширмонхоннинг кўзи тут шохигадаги илиниб қолган туки тўкилиб кетган қизил духоба дўшпага тушди.

— Қани, кел-чи, бу ёққа. Кел, ўғлим, дўшпингни олиб бераман.

Бола кўрсаткич бармоғини овзига солиб, бир-икки қадам олдинга юрди.

Ширмонхон идорадан чиқиб қолган бухгалтерни чақирди.

— Бу ёққа келинг. Мана бу болаларга тут қоқиб беринг, — кейин нарида мўралашиб турган болаларни чақирди. — Хай Отажоннинг ўғли! Бор, уйингдан дастурхон олиб чиқ! Мана бу амакинг тут қоқиб беради. Қани, болаларим, келаверинглар.

Ширмонхон чўзилиб, тут шохини қайириб олиб, дўппини тушириш учун силкита бошлади. Шу пайт кўчадан чопқиллаб Ноила кирди:

— Ширмон опа, Ширмон опа, хат сизга, хат!

Ширмонхон бир нафас довдираб колди. Ноиланинг баланд кўтарган кўлидаги уч бурчак қовозни қандай қилиб тортиб олганини билмади. Шошиб адресига кўз югуртирди-да, гупиллаб уриб турган юраги устига босганича, Ноилага раҳмат айтишни ҳам унутиб, идорага кириб кетди. Фарходдан... Ўғилгинамдан... болагинамдан. Ширмонхоннинг вужуди титради. У хиёл қалтираган кўллари билан хатни очди.

«Аяжоним! Ўзимнинг тинчлигимни билдирганимдан кейин, Сиз жигарбандларимнинг соғлигини табиатнинг энг гўзал жойларидан сўраб қоламан.

Аяжон! Мен ҳали йўлдаман. Сизни жуда соғиндим. Ёнингиздан кетган кунимок соғиндим. Хар куни тушимга кирасиз, ўпасиз, кучоқлайсиз. Уйғониб кетаман. Сизни хафа қилиб кетганим учун кўнглим гаш.

Аяжон! Мақсудага салом денг. Дадамдан хат келди-ми?...»

Ширмонхон ўзини тутолмади. Пикиллаб йиғлаб, хат устига юзини кўйди. «Болам, болагинам. Ишқилиб, эсон-омон қайтгин бағримга. Бўлмаса чидолмайман. Чидолмайман, болам...»

Бўлди, ўзингни тут, она. Сен ахир кўпчиликка бошсан. Эгилма, ўрناق бўл. Кимга осон деб ўйлайсан? Ўқ куюни остида ўзини ўйламай, уйидаги гўдақларини, хотинини, яна қайсидир фронтда жанг қилаётган, эндигина мўйлови сабза урган ўғлини ўйлаётган оталарга осонми? Ҳали севгилисининг юзига ҳаёдан ботиниб қарашга улгурмаган қизларга, келинларга осон тутасанми? Дунёнинг ҳаммаси фақат ота-она бўлиб кўринган, фақат онадан, ишдан қайтганда қанд олиб келадиган дададан бошқа ҳеч нарсани билмаган, тушунмаган гўдақларга-чи? Сен битта ўғлингни жўнатдинг. Беш-олтиталаб азаматини жўнатган оналар ҳам бор. Ёшлигини, бутун меҳрини, уйқусиз кечаларини келин тушириш, неварга кўриш орзуси билан обод қилган шундай оналарнинг энди, қариганда, қабрга қўйилаётганимда ақалли биронта ўғлимдан буюрармикин, насиб қилармикин, деб ўйлашининг азобини тушунасанми? Уйини, юртини душман пайхон қилаётган ердаги оналарни-чи? Ахир, сен бошқа оналарнинг ҳам қалбини тушунмасанг, қанақа она

бўлдинг? Битта ўзингни-ю, битта ўглингни ўйласанг, қандай қилиб кўпчиликка рахнамолик қиласан? Эрингни ёмон кўрармидинг? У колхозни, одамларни қандоқ яхши кўрарди. Кимнинг юрагида нима дарди борлигини биларди. Одамларга пок кўз билан қарасанг пок, нопок кўз билан қарасанг нопок кўринади. «Сен, хотин, ҳамма вақт пок кўз билан қарашга ўрган. Одам борки, дили бор. Дили борки, гап тушунмай иложи йўқ» дер эди у. Ҳа, ана шундай эринг бор эди. Унинг ишини давом эттираётганинг учун мағрурлансанг арзийди. Одамлар сени кўрганда эрингни эслайдилар. Хотинлар борки, бошқаларга эрини эслатиш эмас, ўзининг яшаётганини, тириклигини сездириш ҳам қўлидан келмайди. Мана, Болтабой отанинг келинини қара. Ёшгина нарса-я! Назардан тушди қолди. Ҳеч ким унинг ҳатто яшаётганини ҳам тан олгиси келмайди...

Бўлди, йиғлама. Юрагинг бир оз бўшагандир. Бу кўз ёшлари ўглингни қайтаролса, хотинлар ундан денгиз ясаб, довулларида душманни кўммасмиди? Ўглингни йиғи эмас, меҳнат қайтаради. Меҳнат қил...

Ширмонхон ихтиёрига бўйсунмай оқаётган кўз ёшларини рўмолчасига артар экан, яна хатга термилди. Хат нотекис, эгри-бугри, йўлда ёзилганлиги, шошиб ёзилганлиги билиниб турарди.

— Яхшилиқми, раис?

Ширмонхон ялт этиб қаради. Остонада усти бошини қоқиб бухгалтер турарди.

— Бўлмади. Тутнинг устига чиқиб қоқиб бердим. То-за яйрашди-я! Раисдан келибдими хат?

— Фарходдан.

— Ҳа, омон бўлсин. Кафан кийган кетади, капанак кийган келади, дейдилар...

Эшиқдан Болтабой ота кўринди.

— Раис, сизни Мирҳайдар сўраяпти.

— Хўп. Ҳозир бораман.

Болтабой ота қўлидаги кўм-кўк райхон шохини раиснинг столига қўйиб, чиқиб кетди. Ширмонхон табассум билан уни олиб ҳидлади. Кўз ёши куйдирган юзига райхоннинг муздек, беғубор барглари роҳат берди. Қандай хушбўй-а.

Стол устига чиқиб, девордаги тўхтаб қолган соатни юргизиб тушган бухгалтер репродуктор куловини буради.

— Концерт вақтини ҳам ўтказиб юборибмиз.

Сал ғўриллаган товуш ичидан ашула эшитилди:

*Мард йигит, ёринг бўлай
Хам вафодоринг бўлай.*

— Тухумдан қанча қарзимиз қолди?

Бухгалтер раисга ўтирилди:

— Тўксон фоиз топширдик десак бўлади.

— Энди бу ёғи сустлашмасин. Кечқурун активларни чакиртиринг. Гаплашиб олайлик. Яна бир зўр берсак — тўларкан. Ахир, бу нарсаларнинг ҳаммаси фронт учун. Фронтга деганингда одамлар жонини ҳам аямайди.

Ширмонхон бухгалтернинг жавобини кутмай чиқиб кетди. Янгигина сепилган сувдан чанг, тупроғи анча босилган узун кўчадан юриб, дарвозасининг бир қаноти очик турган катта равогга бурилди. Ўртадаги уюлган кичикроқ пичан ғарами олдидан ўтиб, олди узун айвон қилиб солинган, эшиги очик турса ҳам қоронғироқ уйга кирди. Димоғига дон-дун, ёғ, сичқон хидига ўхшаш аралаш бир хид гуп этиб урилди. Гўшт чопаётган Мирҳайдар болтани кўйиб, ўрнидан турди.

— Келинг, раис. — У гўштга имо қилди. — Тоғдан юборишибди. Майиб бўлиб юролмай қолган экан. Иложи бўлмабди, сўйишибди. Тортиб олдим.

— Қанча экан?

— Қирқ беш кило. Думбаси билан.

Ширмонхон бир нафас индамай туриб қолди.

Бир вақтлар бундай воқеалар юз берса чўпонлар атайлаб йўл босиб шундан-шунга келиб ўтиришмас эди. Мана энди бечораларнинг томоқларидан ўтмабди.

— Ярим кило Болтабой отага, ярим кило Робия холага, ярим кило Мунаввархонларникига киритинг. Қолганини бригадаларга етганича бўлиб беринг. Иссиқ овқатга солишсин.

Мирҳайдар раис айтган оилаларни жуда яхши биларди. Болтабой отанинг кимлиги хурматли ўқувчига маълум. Мунаввархон бўлса кўп болали аёл. Ўзи далага чиққани билан уйда ишга яроқсиз бир этак боласи бор. Уларни тинчитмагунча Мунаввархоннинг томоғидан гўшт ўтмаслиги маълум. Робия хола бўлса яккаю ягона ўғли урушга кетиб, мункайган чоли билан қолган. Бу кампир икки букланиб қолганига қарамай кўсак чувийди, пилла теради. Фронтга жўнатишлар деб қўлқоп тикади. Уйдаги иккитагина товувининг тухумини кун ора

рўмолчага туғиб, идорага келар, олишмаганига қўймай, аскар болаларимга, далага чиқиш қўлимдан келмаса, шуни ҳам қилмайми, деб туриб оларди.

Ширмонхоннинг кўзи қоронғига ўрганмаганиданми ҳар жой-ҳар жойга қўйилган қоққонларни энди кўрди. Мирҳайдардан миннатдор бўлди кўнглида. Қайтиб ташқарига чиққанида Мирҳайдар ботинмаганрок бир овозда чақирди. Ширмонхон ўтирилди. Бошини қашиб турган Мирҳайдарнинг лаби пирпирарди.

— Ширмон опа, озроқ ўзингиз ҳам олсангиз бўларди.

— Далада колхозчилар билан бирга ейман.

Хижолат чеккан Мирҳайдар, чап қўлининг бўш, осилиб ётган енгига терламаган бўлса ҳам зўр бериб юзини артарди.

Ховлида сочилиб кетган пичанларни хаскаш билан йиғиштириб, тўплаб юрган Болтабой ота хаскашнинг сопига бағрини берганича хаёл суриб қолганди.

Раис унинг хомуш чехрасига бир қаради-ю, анчадан бери кўнглига туғиб юрган ишни шу бугун қилишга қасд қилди.

Йўл-йўлакай босиб ўтиб кетолмади. Робия хола билан чолини ҳам бир йўла йўқлаб ўтишга жазм қилди.

Ховли озода қилиб супурилган, сув сепилган эди. Ариқ бўйидаги лойдан қилинган кичикроқ супа атрофида райхон, намозшом, хина гуллари барқ уриб ётарди. Олма билан ўрикка тортилган ингичка арқонда томири билан юлиб олинган райхон билан жамбил шохлари қатор қилиб осиб қўйилган. Супа устидаги шолчага солинган нимдошгина кўрпачада кексайиб, кичкинагина бўлиб қолган бир чол тасбеҳ ўгириб, ёнбошлаб ётибди. Унинг кўзи юмуқ, лаблари ҳар замон-ҳар замон қимирлаб қўяди.

Ховлининг бир чеккасидаги кўм-кўк маккажўхори орасида кўкат юлиб юрган Робия хола қўлидаги бир тутам печак ўтни жўякка ташлаб, қўлларини қоққанича Ширмонхон қаршисига юрди. Унинг сийраклашиб қолганидан фарқи кенгайиб кетган оппоқ сочлари беҳи уруғини ивитиб суркалганидан ялтираб, ёпиштириб қўйгандай текис кўринарди.

Қулоғига қистирилган атиргули сўлинқираганидан энгашиб, ажин босган чаккасига тушиб турарди. Одам-зод! У қандай шароитда яшамасин, неча ёшга кирмасин, яшашга, гўзалликка интилади. Боғларни бўстон, шаҳарлар ободонлигини дoston қилган ҳам инсондаги ана шу

сифат, ана шу интилиш эмасми?! Робия холанинг чеккасидаги гул унинг хуснига хусн кўшмаган бўлса ҳам, хуштабиати, ҳаётдан умидвор кўнглини кўрсатиб тургандай эди. Робия хола Ширмонхон билан кучоқлашиб кўришар экан, меҳр билан унга тикилди.

— Келинг, ўргилай. Қайси шамол учирди?

— Бир кўриб кетай дедим. Бардаммисиз, хола?

— Шукур, қани-қани, супага.

Робия хола бир оз букчайганича, майда қадамлар билан шипиллаб супага йўл бошлади.

— Хай, туриг, раис келди, — деди ёнбошлаганича мудраб қолган чолига. У бир сесканиб, киприксиз кичкина кўзларини очди-да, шошилиб ўрнидан кўзгалди.

— Э, келсинлар, келсинлар.

— Қимирламанг, ота. Мен бир нафасга... — Ширмонхон кўрпача четига ўтирди. — Соғлигингиз яхшими? Ўғилдан хат келиб турибдими? — Отанинг қулоғи оғирроқ бўлса керак, Ширмонхон қаттикроқ гапирарди.

— Худога шукур. Хат келиб турибди, болам.

Қайноғи ўлиб қолган чойдишга ўт қалаб юборган Робия хола патнисда сап-сарик зовора нон билан бир сиқим туршакни кўтариб, оқариб кетган, лекин тоза ювилган йўл-йўл гулли дастурхонни елкасига ташлаганича супа ёнига келди.

— Овора бўлманг, хола. Ўтириг, мен сизни кўриб ўтай, ўғлингиздан хат келиб турибдими, шуни билай деб кирдим.

— Болагинам, қўй сўйсам арзигуликсиз. Нима қилайки... Ҳа, майли. Тани сиҳатлик бўлсин, болам. Ўлим бўлмасин. Ҳа, келиб турибди, салом дебди.

Қариб, ўғил-қизларининг давлатида еб-ичиб, кийиб, яйраб ўтирадиган пайтида, айрилиқ етмаганидек, танқисликни ҳам бошидан кечираётган бу қарияларнинг ҳозирги ҳаёти Ширмонхоннинг юрагини тимдалаб кетган эди. Ширмонхон атрофга разм солди. Разм солди-ю, яна эрини эслади. Ҳақимжон колхозда кимнинг рўзғорига нима зарурлигини яхши биларди. Айниқса кўп жон ёки кексароқ аъзоларнинг ҳолидан доим хабардор эди. Кимнинг уйи ремонт талаб, кимникига томсувоқ лозим, кимнинг томорқаси қайси аҳволда, ҳаммасини билар, ҳаммасини эсда тутарди.

Ширмонхон баҳор ёмғиридан унган лолақизгалдоқ ва чучмўмаларнинг қуриган поялари осилиб ётган-айвон томининг қалинлашиб кетган бўғотига қараб ўтириб ана

шуларни ўйлади. Томсувоқ лозим, деб кўнглига тугиб қўйди секин. Ҳочоққа қаланган қуруқ тараша гуриллаб ёниб, чойдишни шақиллатиб қайнатиб юборди. Робия хола каттагина олма гулли чойнақда чой дамлаб келди. Уни дастурхоннинг бир четига қўйиб, бир-икки марта қайтариб, кейин пиёлага қўйиб, Ширмонхонга узатди. Ширмонхон ўртадаги сукунатни кўтариш, шу билан ўзидаги оғир, изтиробли ўйни ҳам қувиш учун баҳона қидирарди. Унинг кўзи Робия холанинг чаккасидаги гулга тушди.

— Ҳамма қариялар ҳам шунақа бўлса... гул ярашганини қаранг-а.

— Ҳа, холангизнинг кўзига қариганида дунё жилва қиляпти.

— Сиздан ҳам ҳеч ширин гап чиқадими? — деди чолига Робия хола, жаҳлга ҳам, эркаликка ҳам ўхшаган бир оҳангда.

Ширмонхон завқ билан кулди. Қўша қариган, бир-бирига суяниб қолган бу чол-камбир ўрталаридаги ҳазил, лекин самимий муомала унинг кўнглини очиб юборган эди.

— Дунёнинг ҳамма жилваси ўғлим, — деди Робия хола бир хўрсиниб қўйиб, — ёлғизимни битта кўрсам-у, ўлсам армоним йўқ.

— Кўрасиз, хола, кўрасиз. Тўй қиласиз, келин туширасиз...

Ширмонхон кўчага чиққанида Болтабой ота шу эшикка қоғозга ўроғлиқ гўшт кўтариб келарди.

Қуёш қишлоқ устидан этагини йиғиб олган, кеч кира бошлаган эди. Девордан баянд қилиб кўтарилган ишкомга шоти қўйиб, хомток қилаётган кексагина бир одам Ширмонхонни чақирди:

— Ҳў, раис, қани-қани, бу ёққа ҳам кирсинлар.

— Раҳмат, узум пишганда.

Ширмонхон эндигина тўрт қадам босган эди, ўнг томондаги узун йўлакдан югуриб чиққан тўрт-беш яшар бола нимагадир қоқилиб йиқилиб тушди. Бағрига яширган дўпписисидаги ранг кириб қолган ўрик доналари тупроққа қоришди. У йиғламоқчи бўлиб афтини буруштирган эди, энгашиб уни турғизмоқчи бўлган раис опани кўриб, бир-икки хўрсиниб тўхтади. Кетидан югуриб чиққан тўққиз-ўн ёшлардаги акаси:

— Йиқилдингми? — деди бир оз жаҳлидан тушиб, — ажаб бўпти. Шунақа бўлади.

Бола акасидан қўрққаниданми ёки ўрикни тортиб

олади, деб ўйладими, Ширмонхонга бир караб олиб, овозининг борича йиглаб юборди. Ширмонхон хали бир нарса демасдан акаси унга изоҳ бера бошлади:

— Нима, ўзим зўрға коқсам, ҳаммасини териб қочяпти.

— Ҳеч нарса қилмайди, бошқа қоқиб ола кол ўзинга. Ака деган шунақа бўлади.

Кичкина бола, кўрдингми, дегандай акасига бир караб қўйди. Ширмонхон уни кўча четидан оқаётган ариқ лабига етаклаб бориб, тупроқ бўлиб кетган ўрикларини сувда ювиб, кейин дўшписига солиб берди. Акасининг кириб кетганини кўрган бола хотиржам бўлиб, оёқларини узатиб ариқ лабига ўтирди-да, дўшпини олди-га қўйди.

Ширмонхон узун, тор кўчага бурилганида тўғридаги кичкина, пастак дарвозани кимдир очди-ю, шошилиб яна ёпиб қўйди. Ширмонхон дарвозани итарди. Занжирни бир-икки марта коққанидан кейин ичкаридан аёл кишининг «ким?» дегани эшитилди.

— Ашурхон, мен, Ширмон опангизман, очинг.

Ашурхон бир нафас дами ичига тушиб кетди. Кейин секингина эшикни очди.

— Келинг, — у бошқа нима дейишини билмай серрайиб турар эди.

— Ёлғизмисиз? — сўради Ширмонхон унинг таклифини кутмасдан ичкарига юрар экан.

— Ҳозир даладан келдим. Аям қўшниникига чикибди шекилли.

Ашурхон раиснинг бевақт келишидан чўчиганиданми ё ўзининг гуноҳкорлигини билганиданми, аввал бир оз ўзини йўқотган бўлса ҳам дарров ўнглаб олди. Ишком тагидаги кичкина сўрига солинган кўрпачани ўнглаб, раисни ўтиришга таклиф қилди. Ширмонхон сўрининг бир четига омонатгина ўтирди.

Ашурхон айвон тоқчасидаги лампани ёкиб сўрига, хонтахта устига келтириб қўйди. Ширмонхоннинг унга зимдан тикилиб турганини сезиб, безовталанди. Гапга ёки саволга тутиб қолишидан хавотирланиб, тезда орқасига қайтди-да, ҳозир зарурлиги бўлмаса ҳам, ҳовли ўртасидаги келининг ёнида ерда ётган сопини кўтариб, яна айвонга кетди.

— Ашурхон, ишларингизни кейин қиларсиз. Келинг, сиз билан икки оғиз гаплашай деб келдим.

Ашурхоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Билагига

тушиб турган кўйлак енгларини шимарар экан, оҳиста сўрига суянди.

— Чой кўйиб келай девдим.

— Раҳмат, hozир чой ичдим.

Орага бир лаҳза жимжитлик тушди. Ашурхон сўрашга ботинолмас, Ширмонхон эса нима деб гап бошлашини билмас эди.

— Ашурхон, — деди бирданига сенсираб, — ўзингнинг қанақа йўлга тушиб қолганингни биялпсанми, бундан кейин нима бўламан деб ҳеч ўйлаб кўрдингми? Жанг майдонида душман билан олишайтган эринг келар, оиланга, уйингга қандай қайтишни ўйлаялпсанми? Билмадим, эринг гуноҳингни кечира оладими-йўкми, бу унинг кўнглига боғлиқ. Аммо унга қайси юз билан қарайсан? Кўпчиликнинг назаридан тушиб, четга чиқиб қолялпсан, хотинлар сендан ҳазар қилишяпти. Шуни биялпсанми ўзинг?

Ашурхон қошларини бир оз чимирганича, бир ўрим сочининг учини ўйнаб, индамай ўтирарди. У жавоб бермади. Бошини ҳам кўтармади.

— Қобилнинг бола-чақаси бор. Бунинг устига, ўзи яхши одам эмас. Сен ҳали ёшсан, ўн гулингдан бир гулинг очилмай туриб, ўзингни ўзинг хазон қиялпсан.

— Ёшсан дейсиз...

— Хўш?

— Ёш бўлиб, ёшлигимни билмадим, келин бўлиб келинлигимни. Энди бу ёғини ҳам йиғи-сиги билан ўтказайми? Менга мунча осон тутасизлар! — деди зарда билан Ашурхон. — Мен бошқалардан кам ишлаётганим йўк! Шуни билишса бўлди.

— Шунақами? — деди Ширмонхон.

Унинг бу сўзида ҳам афсус, ҳам ғазаб, ҳам таънага ўхшаш бир оҳанг бор эди. Ашурхон бояги ҳолатини бузмай ҳамон сочини ўйнаб ўтирар, лампа ёруғида Ширмонхонга унинг чимирилган қошининг бир учи, қулоғи остида хиёл буралган гажаги кўриниб турарди, холос.

— Шунақа де? — деб такрорлади яна Ширмонхон. — Мен сени билмас эканман. Ҳозир кимга осон? Фақат сенга қийин бўлялпшими? Ҳали шунақа енгилтакмисан-а? Мен сени ёшлиқ қилгандир деб ўйлаган эдим. Қанақа юрсам, бу менинг ишим деб ўйлашга нима ҳақинг бор? Жонини жабборга бериб ишлаётган, бутун машаққатга чидаётган хотинлар шаънига доғ туширишга қандай кўнглинг бўлди? Бизни, сени қўриқлайман деб урушга

кетган эрингнинг соф мухаббатини топташга қандай ҳаддинг сизди? Уларнинг кўзига хотинларни ёмон кўрса-тишга ҳақинг йўқ, тушундингми? Поданинг ичида битта тиррақиси бўлса, ҳаммасини булгайди. Булгама хотинларни сен!

— Вой, индамасам, иззатингизни билмай нималар деяпсиз?

Ширмонхон жаҳл билан ўрнидан турди.

— Кет, қишлоқдан чиқиб кет! Колхозга сенинг меҳнатинг керак эмас!

Ширмонхон шиддат билан юриб, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Тўсатдан турган шамол пилпиллаб, зўрға ёнаётган лампани бир этак силкитишидаёқ ўчириб қўйди. Ховли хунук бир жимжитлик, коронгилик ичида қолди.

* * *

Катта хўжаликка раҳбарлик қилиш, айниқса мана шундай ташвишли кунларда раҳбарлик қилиш жуда қийин эди. Йигитларнинг қаймоғи фронтда, колхозда куч кам. Лекин иш сустрлашмаслиги керак.

Ширмонхоннинг фикри-хаёли кейинги кунларда экин майдонини кўпайтириш бўлиб қолди. Бу нарса колхознинг белини кўтаришига ҳам, фронтга берадиган мададига ҳам катта куч бўлар эди. Бироқ экинзорни пахта экиладиган ер ҳисобига кенгайтиришга овринарди. Шунда лоп этиб унинг хаёлига бўш, бекор ётган Сайхонтепа тушди. Бу ер худди оролга ўхшаш ажралиб ўртада турар, ёнгинасидан оққан катта сувнинг ҳам, кўм-кўк пахтазорнинг ҳам ҳаётбахш нафаси унга етмас эди. Бу ер қачон ва нима учун шундай баланд бўлиб қолган, буни ҳеч ким шу маҳалгача ўйлаб кўрмаган эди. Ширмонхон аввал Маҳмуд билан, кейин кўпчилик билан маслаҳатлашиб кўрди. Тепаликка сув чиқариш йўлини ўйлай бошладилар. Бу ишга кекса мироблар араллашиб катта сувни тўсиб, тепалик атрофидан айлангириб оқизишни мўлжаллаб қолдилар. Бироқ сувни тепага кўтариш масаласи-чи? Ҳамманинг боши қотди. Раис бўлса тун ҳам, кун ҳам ўйлади. Охири у, насос сотиб олишдан бошқа илож йўқ, деб билди. Бироқ колхознинг бундай фонди йўқ, колхоз асосан пахта экиш билангина шуғуллангани учун пахтадан ташқари келадиган даромади ҳам деярли йўқ эди. Ширмонхон иккита сизирни бозорда соттириш-

ни ўйлаб қолди. Агар насос олиниб, тепаликка сув чиқарилса, бир йилги ҳосилдаёқ иккита сигир тўртта бўлиб колхозга қайтишига ишонган, пухта ўйлаб кўрган эди. Кеча правление мажлисида бу фикрини айтганида ҳаммага ёқа қолмади. Баъзилар, икки ўртада колхоз сигирдан ажралиб қолмасмикин, у ер хали ер бўлиб ҳосил бергунича нима гап, нима сўз, деса, баъзилар, колхоз сигирини бозорга чиқариш қанақа бўлар экан, деб мулоҳаза қилиб қолдилар. Хуллас, биров ундай деди, биров бундай деди. Охири биров ишониб, тушуниб, биров эса ночор-ноилож раиснинг гапига қўшилган бўлди. Ширмонхон одамлардаги иккиланишни сезиб турса ҳам ўз фикрини ўтказди.

Ширмонхон қилаётган ишининг ҳозирги вазиятга нисбатан тўғрилигига ишонса ҳам бунинг исботи учун вақт, катта меҳнат кераклиги ҳақида ўйларди. Кечаси билан ухламади ҳисоб. Тепаликни кўз олдига келтирар, ҳар томондан чамалар, ҳисоблар эди. У эрталаб идорага келганида ҳам шулар ҳақида ўйларди. Бироқ колхознинг ташвиши битта бу эмас эди. Шу кунларда бугдой сепиш учун адирга одам юбориш керак эди. Яна куч масаласи... Кимларни юбориш мумкин...

Ширмонхон чарчаганидан беихтиёр кўзларини юмди. У кўзини очганида рўпарасида чўт қоқиб ўтирган ҳисобчи гўё хали йўқ эди-ю, ҳозир пайдо бўлиб қолгандай туюлди. Ширмонхон унга бошдан-оёқ разм солди. Қўлоёғи калта-калта, ўзи ҳам пакана бўлган бу одам фақат мана шу чўт учунгина яратилгандай эди.

Ширмонхон секин унинг ёнига келди.

— Менга қаранг, адирга бориб келмайсизми-а, бугдой сепишга. Ишингизни келгунингизча Муяссарга топширсак. Аҳволни ўзингиз биласиз.

Ҳисобчи болаларникидай калта-калта бармоқлари билан чаккасини қашиди.

— Майли.

— Ҳа, сигирларни бозорга чиқаришга ҳужжатларни тайёрлаб қўйинг.

— Хўп, — деди ҳисобчи. Лекин ўзи Ширмонхонга чакки бўлмасмикин шу иш, деган маънода қараб қўйди. Ширмонхон индамади. Кўзларини девордаги плакатга тикканича, иягининг учини чимчилаб, хаёлга бориб қолди. Дераза тоқчасига солинган қороз устида қаердандир пайдо бўлган қора қўнғиз ўрмаларди, печка карнайининг ўрнига аллақачон уя қуриб олган чумчуқлар хас-чўплар-

ни шитирлатишиб, гоҳ-гоҳида заифгина чийиллаб кўядиган гўдакларига овқат олиб келишарди. Хисобчи ҳам ишини кўйиб, учи очилмаган ҳаво ранг қаламни босганича индамай ўтирарди. Балки у шу топда тинч-осуда ҳаётни бесаранжом қилган урушни лаънатлар, балки Ватан бошига тушган бу мусибатли кунларда уни бошқа эркаклардек кўлига қурол олиб химоя қилолмаётганидан, ўзининг жисмоний камситилиб яратилганидан ўксиётгандир. Ҳа, тақдирнинг бу хатоси ҳатто у уйланаётганида ҳам бунчалик билинмаган эди.

Идорага Маҳмуд кириб келди. Унинг қош-киприкларига чанг кўнган, чехраси ҳам хорфин эди.

Ширмонхон уни кўриши билан қалби тўлгандай, чарчаган, букилмоқчи бўлган гавдасига кучли, бақувват тиргак кўйилгандай енгил торғди.

— Нега жимжитсизлар? — Маҳмуд стулга ўтириб, ўнг оёғини узатар экан, тиззасининг кўзини оҳиста гижимлаб кўйди. — Тинчликми?

— Шундоқ ўзимиз, — деди Ширмонхон унга савол назари билан қарар экан. — Азонлаб йўксиз уйда? Одам юборган эдим.

— Яна Сайхонтепага бориб келяпман.

— Ҳа, нега?

— Устани ҳам олиб бордим. Балки бир неча чархпалак курсак иложи бўлиб қолармикин, шуни ҳам бир ўйлаб кўрайлик, дедим. Йўқ, иложи йўқ, ер катта.

— Бундан ташқари, сув кўрмаган, тош-метин десангиз-чи! Уни юмшатиш учун озмунча сув керакми?

— Демак, бозор қуни насос олинади, — деди Маҳмуд хурсандлик билан тиззасига аста уриб. — Мақсудага айтиш керак, ёшлар ҳам ишни бошлайверсин. Бу йил бир марта бўлса ҳам ҳосил олиб қолайлик.

Маҳмуд Мақсуданинг номини айтар экан, ранги билинар-билинмас оқарди. Танасида енгил титроқ тургандай бўлди. Ўзидаги ҳолатдан ўзи уялганиданми ёки буни бошқаларга сездирмаслик учунми, яна гап бошлади:

— Картошка экилса борми, ҳар битгаси энг ками чойнакдай бўлади, деяверинг. Ер жуда бақувват.

— Жуда соз бўларди-да. Ҳосил яхши бўлиб берса, қишга ҳамма хонадонга етарди.

— Одамлар ҳам шунга қизиқиб қолишди-да. Ариқ қазиш бошланса, ҳамма бориб ишлайди, кўрасиз.

— Кечиктирмаймиз бу ишни. Бўлмаса сиз далага боринг. Бир вақтни тайин қилиб, Мақсуда ёшларни тўпла-

син. Мен фермага ўтиб, шунақаси далага бораман. Қачон иш бошлашни аниқ гаплашиб оламиз.

Маҳмуд ўрнидан турди. Столга бир даста папкаларни қўйиб олиб, нималарнидир саранжомлаётган ҳисобчи-га бир қараб қўйиб, Ширмонхоннинг кетидан юрди. Улар кўчага чиқишгач, иккаласи икки томонга қараб кетишди. Ширмонхон беш-ўн қадам босиб, орқасига ўтирилди. Хийла олислаб қолган Маҳмуд сал оксаганича шошиб кетиб борарди. Ширмонхоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Назарида, Маҳмуд унинг ўғлидек, жигарпорасидек бўлиб туюлди.

* * *

Бу кунларда одамларнинг руҳи анча баланд эди. Орёл, Белгород шаҳарлари душмандан озод қилинганда Москвада биринчи марта берилган салют одатга айланди. Шаҳарни озод қилган жангчилар шарафига берилган ҳар салют радио тўлқинлари орқали бутун мамлакатга тарқалар, кишилар қалбига умид, ишонч солар эди.

Бу жангларда душман Сталинград фронтида бой бериб қўйган муваффақиятини тиклашга қанча уринмасин, ниятига етолмади. Адолат ва эрк жангчилари уларни суриб ташлади.

Мана, қарийб бир ойдан бери Курск остоналарида жанг борапти. Душманнинг ҳар қанча оёқ тирашига қарамасдан аскарларимиз олға боришяпти. Колхозчиларнинг ҳам руҳи баланд. Уларнинг юзида ҳам, ишида ҳам ҳар қанча қийинчиликка чидаймиз, керак бўлса кўксимизни қалқон қилишга тайёرمىз, лекин қул бўлмаймиз, деган ифода мавж уриб турарди.

Мақсуда онасининг хаёлини бузмаслик учун анча вақт индамай ўтирди. Нима ҳам дейди. Онасининг бошида иши, ташвиши кўп.

Мақсуда овқат келтирди. Она-бола индамай ўтириб ейишди. Бу оғир, зерикарли жимжитлик ҳар иккаласининг қалбини эса ҳам, тилларига гап келмас эди.

Чой пайтида Мақсуда онасига кўнглини бир оз очишга журъат қилди.

— Ая, бу Маҳмуд ака ўз ишини қилса бўлмайдимиди-а? — деди бирдан у.

— Нима қиляпти?

— Ўзи сизга ёрдамчими? — далада чеканка қилсак, чеканка қилади, ўт юлсак, ўт юлади.

— Вақт топиб шу ишларга қарашса ёмонми, қизим.

— Ҳах, сиз билмайсиз, — деди Мақсуда тажанг бўлиб.

— Нимани?

Орадан анча фурсат ўтгандан кейин Ширмонхон:

— Махмуд ёмон йигит эмас, — деди секингина. У қизининг бошқа бировни яхши кўришини билмас эди.

— Мен Махмуд акани ёмон одам деётганим йўқ, — деди Мақсуда хўрсиниб. — Лекин мен... Мен яхши кўрмайман уни... фақат ҳурмат қиламан, раҳмим келади.

Ширмонхон қизини энди кўраётгандек тикилиб қаради-да, ўзига ўзи кўнглида таъна қилди. Она қизининг бўйига етиб қолганини, унинг қалбида балки муҳаббат тугёни бошланганини шу пайтгача ўйлаб кўрмабди. Ахир у қизига энг биринчи маслаҳатгўй, сирдош бўлиши керак эди-ку! Қизининг муҳаббат, турмуш ҳақидаги орзу-хаёлларини билмаган, хабардор бўлмаган она... Ширмонхоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Қизим, — деди ниҳоят Ширмонхон хаёлларини бир жойга тўплаб. — Турмуш, муҳаббат ёшликда кишига чиройли, тинч, роҳат бир ҳаёт бўлиб кўринади. Албатта шундай бўлиши керак. Лекин унинг ҳам ўзига яраша меҳнати, машаққати кўп. Турмушда ҳар хил кун, ҳар хил вақт бўлади. Яхши кунни хурсандчилик билан, ёмон кунни бардош билан ўтказиш учун эр-хотин бир-бирини қаттиқ яхши кўриши керак. Ҳатто ана шундай оила ҳам ҳамма вақт тинч яшайвермайди. Баъзан яхши кўрган одамингни аяганингдан, уни асраганингдан ҳам у билан келишмасликка мажбур бўласан киши. Бегона бир киши билан туғишгандан яқин бўлиб, тинч яшаб кетиш қийин. Аммо ажралиб кетиш жуда осон. Махмуд кўнгли тоза, меҳнаткаш йигит. Мен унинг бахтли бўлишини жуда ҳам истайман. Агар уни ҳурмат қилсанг-у, яхши кўрмасанг, кўнглингда бошқа одам бўлса, унга очигини айт. Унга қийин бўлса ҳам уни ҳурмат қилганинг учун шундай қиласан. Агар фақат ҳурмат туфайли унга турмушга чиқсанг, уни бебахт қилиб қўясан, йўқ, қизим, бундай қила кўрма. У билан яшаган хотин уни яхши кўриши керак. Раҳм-шафқат билан уни умидвор қилма. Кўнглидан сени нари суриш учун унга вақт керак ахир. Тўғрисини айт.

Ширмонхон қизининг чуқур ўйга толиб, кимнингдир хаёли билан юзлари ёниб ўтирганини пайқади. Лекин

унинг кўнглига бундан ортиқ қўл солмади. Қолган ҳамма гапни қизининг ақлига, хиссига ишониб хавола қилди-да, кўзларини уқалаб ўрнидан турди.

Мақсуда чироқни ўчириб, сўрига онаси ёнига солинган жойга чўзилди. Уйқуси қочиб кетди. Шу сокин, беозор кеча ҳам, осмонда порлаган юлдузлар чамани ҳам, шабадада япроқларнинг сеҳрли шивирлаши ҳам — ҳамма-ҳаммаси унга кимнидир эслатиб турар эди.

* * *

Кунлар ниҳоятда исиб кетди. Саратон офтоби гўзаларга ҳосил, меваларга шарбат пуркарди. Далада иш яна кўпайган, колхозчиларнинг бир қисми теримга тайёргарлик — хирмонларни суваш, йўл-кўприкларни тузатиш, қоп-қанорларни тўғрилаш билан банд эди.

Ана шундай долзарб кунларнинг бирида тўсатдан Робия хола вафот этди. Тинчлик, фаровонлик кунлар бўлиб, киши шу ёшга етиб ўлса, унинг тўйи дейдилар. Робия холанинг ўлими жуда катта азага айланди. Тобутини ҳамма ҳам бир-бир кўтариш, фарзандлик қарзини узишга интилди. Айниқса, Маҳмуд то қабристонга боргунча ҳеч ким билан алмашмади. Унинг қайғули кўзлари: ўғлим йўқ, деб ўксима, она, мени ҳам туққанингдай кўр, бегонасирама, деяётганга ўхшарди.

Бошига қандай кун тушганини, нима қиларини билмай қолган чоли бўлса тобут орқасидан кўчагача эргашиб чиқди, ҳассасига суяниб, кичкина, нурсизланиб қолган кўзларидан юм-юм ёш тўкиб қолди. У суяб, қўлтиқлаб олган Болтабойга, мени олиб боринглар, ўғли йўқ, ёлғиз кетмасин, ёлғиз, деб гўлдиради. Болтабой ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

Бу ўлим айниқса Ширмонхонни эзиб юборди. Охириги дамигача, ўғлимни бир кўрсам, деган орзу билан оламдан ўтган она, хувиллаб қолган ҳовли ҳамманинг қалбини яралаб кетди. Неча кунгача бу ҳовлидан одам узилмади. Ширмонхоннинг ўзи бош туриб, расм-русмларини ҳам ўтказди.

Ҳовлига қараб, экинларни сугориб туришни мактаб дружиначиларига топшириб, уларга Муяссар билан Мақсудани бош қилиб кўйди.

Бироқ бу кунларда Ширмонхоннинг қилаётган ишлари баъзан кўзига ҳеч нарсага арзимасдек кўринарди. У, мана шуларнинг ҳаммаси учун ҳеч бўлмаса биронта фа-

шистнинг кекиртагида панжамнинг изи қолмаса аламин чикмаса керак, деб ўйлар, яна, ўғлим, эрим менинг қўлим эмасми, деб ўзига ўзи тасалли берарди. Уруш қалбини яра қилган гўдакларга, одамларга мадор бўлиш, қўнглини кўтариш, юртни вайрон, болаларни ҳайрон қилмасликнинг ўзи ҳам катта бир фронт эканлигини ўйлаб, ўзини эса ана шу фронтнинг олдинги сафидаги жангчиларидан бири деб тасаввур қилганида қалби ёришиб, фикри яна ўткирлашиб кетарди.

Ширмонхон бугун ҳам бу ҳовлини босиб ўтиб кетолмади. Тоza супурилган, кеча кўлоблаб сепилган сувнинг нами ҳали тупроқдан аримаган ҳовли уни офир сукут билан кутиб олди. Ипга чизилган жамбиллар қуриб, қовжираб қолибди. Ширмонхон аввал уни бузгиси келмаган эди. Энди бўлса, онасининг қўли теккан, зора Тожиддиннинг ризқи кўшилса бунга, деб уларни йиғиб олди. Кафтида эзгилаб майдалади-да, қоғоз халтачага солиб, уй тоқчасидаги шиша идишларнинг бирига солиб қўйди. Айланиб юриб, уйларни ремонт қилиш лозимлигини қўнглидан ўтказаркан, оҳиста юриб ҳовлидан чиқди.

У тор кўчадан ўтиб, катта йўлга чиққанида олисда дала томонга кетаётган Маҳмуд билан Ўғилойни кўрди. Ширмонхон ҳам ўша томонга қараб кетди.

Офтоб қиздирарди. Кўм-кўк нўзалар устида исикнинг зўридан ҳаво жимирлайди. Баҳорда кесиб олинган тутлар яна янгитдан барра барг чиқарган. Бошқа дарахтларнинг япроқлари бўлса баҳордаги беғуборлигини йўқотган.

Катта ариқ лабида тупроққа қоринларини бериб, яланғоч ётган икки бола Ширмонхонни кўришлари билан шалоп-шулуп қилиб ўзларини сувга отди. Раиснинг ўтиб кетишини кутиб, елкаларидан сувга ботганича ариқ бўйидаги ўсиқ ялпизлар орасидан мўралаб турган болаларни кўрган Ширмонхон кулимсираб чаққон ўтиб кетди.

Орқадан раиснинг келаётганини кўриб қолган Ўғилой тўхтаб, тол соясига ўтди. Маҳмуд яқиндаги полиздан битта шакарпалак узиб чиқиб, ерга қўйди-да, Ширмонхоннинг етиб келишини кутиб, рўмолчаси билан ўзини елпиганича қараб турди.

Учовлари чўнқайиб ўтиришиб Маҳмуд тилимлаган қовунни ёйишайтганда, яқиндаги тор йўлдан велосипед минган Ноила ўтиб кетди. У тезроқ булардан узоқла-

пишга қанча уринмасин, йўлнинг нотекислиги халақит берарди.

— Хай, Ноила, томоқни ҳўллаб олинг! — деб қичқирди Ўфилой. Ширмонхон ҳам ялт этиб ўша томонга қаради. Бироқ Ноила кўзини йўлдан олмай, бошини сарак-сарак қилиб ўтиб кетди. Маҳмуд индамади. Нимагадир тишлаб турган қовун тилимини ерга қўйди-да, ариқ лабига бориб қўлларининг ширасини юва бошлади.

— Ха, бўлдингизми дарров?

— Жуда ўткир экан. Баттар чанқатди...

Маҳмуд шу кўйи бригада шийпонига етиб боргунча индамади, ўз гаплари билан овора бўлган аёллар унга аҳамият беришмади.

Тушликка чиққан аёлларнинг чуғур-чуғури булар шийпонга келиши билан бирдан тўхтади қолди. Раис билан сўрашиш ўрнига хотинлар жавдирашиб кўзларини қаёққа олишни билмай қолдилар. Баъзи бировларнинг кўзида ёш.

— Ха, нима бўлди? Нима гап? — деди Ширмонхон юраги ховлиқиб.

Ҳеч ким индамади. Ранги оқарган Маҳмуд раиснинг орқасида туриб хотинларга бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Шу пайтда орқасига ўгирилган Ширмонхон уни кўриб қолди.

— Нима? Сиз ҳам биласизми? Ким? Нима? Айтинглар! — Ширмонхон жовдираб ҳали унга, ҳали бунга қарарди. Хотинлардан биттаси ўзини туюлмаб йиғлаб юборди. Маҳмуд бўлса энди бошини эгиб қайғу билан индамай турарди.

Ширмонхоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Бошига қаттиқ калтак тушгандек гаранг, ҳамма нарса хаёлида аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди. У қўллари билан юзини тўсиб бир неча дақиқа қотиб турди-да, кейин ғамдан қотган кўзларини Маҳмудга тикиб, паст, бўшашган овозда сўради:

— Ким? Қачон? Ким?

— Фарход, — деб пичирлади Маҳмуд.

Ширмонхон бир сесканиб тушди.

— Болам... — деб секин, лекин фарёд билан инграгани эшитилди. Нима қилишини билмай қолган Ўфилой раисни суяб олиб бориб табуреткага ўтқазди. Ширмонхон йиғламас, қотиб ўтирарди. Бир зумда у кичрайиб, елкалари чиқиб, мункайиб қолгандай кўринди.

Фарходнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар кеча

кечкурун келганди. Бироқ идорада уни раисга кўрса-тишмаган, афтидан, хотинларга Ноила айтиб қўйган эди.

Ширмонхон қимир этмай ўтирар, унинг ифодасиз кўзларига қараган Маҳмуд, ақлдан озиб қолмадимми, деб кўрқиб кетди. Ҳеч кимдан садо чикмасди. Гўё қимир этмай турган дарахтлар ҳам, куёш селида ёниб, сукутда ётган бепоён дала ҳам Фарҳоднинг азасини тутаётганига ўхшарди. Фақат пайтдан фойдаланиб қолган чумчуқларгина ўчоқ ёнидаги ювуксиз косалар атрофида уймалашади. Болалар тишлаб ташлаган яримта хомакни ари талаб ётибди.

— Ая, ая! — Узоқдан Мақсуда ҳаллослаб югуриб келар, овозида ҳам қувонч, ҳам қайғуга ўхшаш валати бир оҳанг бор эди.

— Ая, Тожиддин акам келибди. Отпусага келибди.

Ҳамма бир сесканиб тушди. Фақат Ширмонхон ҳолатини бузмади. Бир неча минут давом этган жимжитликдан кейин бир-икки аёлнинг пиқиллаб йиғлагани эшитилди. Маҳмуд оҳиста юриб Ширмонхоннинг ёнига келди.

— Сиз дам олинг бир оз, опа. Мен ўзим бораман.

Маҳмуд ўнг оёғини бир оз авайлаброк босганича, ариқдан ҳатлаб ўтиб, дала ўртасидаги йўлга бурилди. Ширмонхон уйқудан уйронгандек сесканиб, шошиб ўрнидан турди. Мақсуданинг қотган, саволли кўзига қарамасдан, бошидан сирпаниб, бўйнига тушиб кетган рўмолини ҳам ўрамай, Маҳмуднинг орқасидан юрди. Ҳеч ким унга ҳеч нарса деёлмади. У етиб келиб Маҳмуд билан тенглашиб олганда Маҳмуд қадамини бир оз секинлатди-ю, гапирмади. Нима ҳам десин. Бу лаънати уруш инсон бошига нима кунларни солмаяпти. У кўриб турган ғам, жасорат, қаноатларни ифодалаб беришга ҳар қандай уддабурро тил ҳам ожиз эди.

Тожиддиннинг отаси ҳам кампирининг ўлиmidан кейин орадан кўп ўтмай вафот этган эди.

Ширмонхон индамасдан борарди. Унинг хаёли гоҳ ота-онасини кўргани келган Тожиддинга кетар, гоҳ Фарҳоднинг мурдаси устида фарёд урарди... «Болам... болагинам... Нима қиламан энди. Сени уриб жўнатувдим-а! Энди қандай чидайман. Қўлларим синса бўлмасмиди! Кулча ёпишга, бўйнингдан кучоқлаб, елкаларингни силашга етмаган бу қўлларимни қайга қўяман энди... болам...»

Маҳмуд ҳар замон-ҳар замон раисга кўз ташлаб кўяр, раҳми келар, аяр, лекин ҳеч нима деёлмас эди.

Улар масофани қисқартириш ниятида қабристондан ўтадиган ёлғиз оёқ йўлга бурилишди. Оёқлари остида шипиллаб ўтган калтакесак яқиндаги эски гўр ковагига кириб, кўздан йўқолди. Улар саратон офтобида қовжираб қолган кўкатларни қасир-қусур босиб узоқ юрганларидан кейин, нарида, ҳали тупроғи қотмаган, устидан гул ва кўкатлар униб чиқишга улгурмаган, ёнма-ён турган икки қабр олдида бош яланг кўйича энгашиб, бир оёғига тиралган ҳолда ўтирган жангчини кўрдилар. Йигит уларни сезмади. У мункайиб, елкаларини чиқариб, қабристон жимлигидан ҳам оғирроқ сукут ичида ўтирарди.

У йиғларди. Бу йигит ўлимларнинг жуда кўп хилини кўрди. Ўз эркини, Ватанини ҳимоя қилган бегуноҳ одамларнинг осилган жасадларини ўз қўли билан дордан олганида ҳам, бир нафас олдин у билан гаплашиб, орзу ва муҳаббатини ҳикоя қилиб берган жангчи дўстининг ҳали дунёга тўймаган, очиқ қолган кўзларига боққанида ҳам йиғламаган, ўч-алам билан ёнган қалби дудини лабларини кимтиганича ютолган эди.

Ўлимлардан ҳатлаб, ўликлар билан ухлаб, қанча-қанча қишлоқ-шаҳарларни гоҳ юриб, гоҳ эмаклаб, гоҳ югуриб босиб ўтган бу азамат йигит ўлимнинг мана бу хили олдида довдираб қолди. Ахир қанча ошиқиб келувди-я! Шодликдан довдираган ота-онасининг йўлга югуриб чиқишларини неча марталаб тасаввур қилган эди... Мана улар, ҳеч қачон чиқолмайдиган ерда ётибдилар. Лоақал бир марта бошларини кўтариб қарашса-чи!.. Ўғиллари келганини, кутган, интизор бўлган фарзандлари уларнинг бошида турганини бир нафас кўришсачи! Аввал болалик шўхлиги, кейинча йигитликнинг қарор топмаган бетиним хаёлларидан ота-онасига ташвишдан бошқа ҳеч нарса инъом қилолмаган Тожиддин фарзандлик бурчини энди ўтамоқчи эди-ку! Бола бўлиб нима қилди, ахир! Онаси сўнгги дамигача йўлга қарагандир. Отаси-чи? Учиб-қўниб келувди-я! Хувиллаган, кимсасиз уй кутиб олишини ўйлабмиди?..

Тожиддин бошини кўтармас эди. Ширмонхон чидаб турулмади.

— Ўғлим... Тожиддин, — деди у титроқ, йиғлоқ товуш билан.

Тожиддин оҳиста бошини кўтарди. Қаршисида кўзида ёш билан унга қучоқ очиб турган Ширмонхонни

кўриб, баланд гавдасини эгиб, унинг елкасига бошини кўйди-да, йиглаб юборди.

Тожиддин отпускази тугамаёк қайтиб кетадиган бўлди. Ширмонхон йўлга кулча ёпиб берди, халтасига Робия хола қуритган жамбилдан ҳам солиб кўйди. Вокзалгача бирга борди. Оқ йўл тилаб ўпиб, кучоклаб жўнатди.

Тожиддиннинг мунгли, миннатдор чехраси Ширмонхоннинг кўзидан кетмай қолди. Энди у Робия холанинг вазифасини ҳам ўз бўйнига олган эди.

* * *

Яралганидан бери баданига нам тегмаган Сайхонтела бугун инсон нафасидан тирилгандай эди. Кеч кириб, куёш ботай деб қолганига қарамай, тепаликдан хали офтоб кетмаганди.

Бу жойни обод қилишни асосан ёшлар бўйнига олишган бўлса ҳам иш бошлаганидан кейин ҳамма ёпирилди. Одам қасд қилса ҳар қандай мушкул ишнинг ҳам чораси топилади. Сувсизликдан тош-метин бўлиб кетган ер сувдан баҳраманд бўлди, ҳайдалди.

Мана, бугун картошка экишга ҳам киришишди. Одамлар чарчаган бўлишларига қарамай хурсанд, тетик кўринардилар. Иш охирлашиб қолганидан ҳамма мамнун эди. Биров эяпти, яна биров ташиб бериб турибди. Маҳмуд эса уч-тўрт одам билан нарироқда охирги жўякни тортардилар. У тепаликка раиснинг чиқиб келаётганини кўриб, қаддини ростлади. Кетмонни жўякда қолдириб, оқсоқланганича Ширмонхон томонга юрди. Раиснинг чехраси очик, у одамларга муҳаббат билан қараб, хурсандликдан гап тополмай қолган кишига ўхшаб турарди. Унинг ҳозирги ҳолати Маҳмудга аввалги раисни, Ширмонхоннинг эрини эслатди. У ҳам одамлардан хурсанд бўлиб кетганида худди мана шундай очик чехра билан, табассум билан индамай қараб турарди.

Маҳмуд раиснинг хаёлини, завқини бузгиси келмади. Ширмонхондан беш-олти қадам нарида ётган катта думалоқ тошга ўнг оёғини тираб, одамларга ўтирилди. Кўзи катта картошкаларни чаққонлик билан бўлиб, уруф тайёрлаётган Мақсудага тушди. Қиз иши билан қанча банд бўлмасин, унинг назарини дарров пайқади, ўнг қўлининг орқаси билан пешонасини артди-да, Маҳмудга хиёл ўгирилиб олди. Маҳмуд хўрсинди, кўкрак чўнтагидан папи-

рос олиб тутатди-да, тош четига ўтирди. Ўнг оёғини узатиб, тиззасининг кўзини оҳиста силар экан, худди мана шундай тепалик учун жангда оёғидан ўқ егани эсига тушиб кетди. Ҳа, худди мана шундай тепалик эди. Гоҳ душманга ўтар, гоҳ бизга қайтарди...

Кимнингдир пастдан, Ширмон опа, деб қаттиқ қичқиргани Махмуднинг хаёлини бўлди.

Ширмонхон шошиб тепалик қирғоғига келди. Пастда, сувнинг нариги юзида ҳисобчининг ўн бир-ўн икки яшар ўғли қўлини оғзига карнай қилиб олиб, дам раис опа, дам Ширмон опа, деб қичқиради.

— Ҳа, нима дейсан?

Боланинг жавобини шамол олиб кетди. Ширмонхоннинг қуловига узук-юлуқ сўзлар чалинди-ю, ҳеч нарса уқолмади. Бола раиснинг тушунмаганини сезди шекилли, қўли билан тезда тушинг ишорасини қилди. Ширмонхоннинг нимагадир юраги ўйнади. Бир зумда кўнглидан минг бир гумон кечди. Тезда орқасига қайтди-да, тепаликнинг нариги томонидаги махсус пиллапоядан пастга тушиб, боланинг олдига чопди.

— Нима гап, нима дединг?

— Сизни битта аскар киши чақиряпти.

— Нима? Қанақа киши?

— Аскар киши.

— Қаерда?

— Идорада ўтирибди.

Ширмонхон бошқа ҳеч нарса суриштирмасдан йўлга тушди. У юриб эмас, югуриб бораётганини ўзи билмасди. Энди унинг хаёли қарахт, ҳозир уни нима гап кутиб турганини ўйламас, фақат шошиларди, холос. Улар йўлни қисқартириш учун катта йўл қолиб, гоҳ пахтазор, гоҳ экинзор, гоҳ боғ оралаб боришарди. Ширмонхон тўлиб, югуриб оқаётган каттагина ариқдан сакраб ўтди-ю, бола эсига келиб орқасига ўгирилди. Сувга қараб нима қилишини билмай турган болага қўл чўзиб, уни тортиб олди.

— Сени ким юборди? — деди хансираб.

— Болтабой амаким.

Улар колхоз правлениесига етай деганларида қош қорая бошлаган эди. Мўрилардан кечки овқатга ёқилган оловнинг сийрак булутга ўхшаш тутунлари эринчоқлик билан осмонга ўрлар, узоқ-яқиндан подадан қайтаётган молларнинг мўрашлари эшитилиб қоларди. Куни бўйи жимжит уйлардан энди гурунг эшитилар, чирок

милтиллер, гўё кундузи далага кўчган ҳаёт энди кишлоққа қайтиб келгандай эди.

Ширмонхон праление кўчасига қайрилганда кўчада кичкина кучукчасини кўтариб турган бола билан нималарнидир гаплашаётган ҳарбийча кийинган йигитни кўрди. Қадами беихтиёр яна тезлашди. Юраги бутун танасини силкитгундай гурсиллаб ура бошлади. Аскар йигит Ширмонхонга кўзи тушиши билан унинг югуриб келишиданми, тўлқинланганиданми, ишқилиб, таниб олди. Беихтиёр унга қараб юра бошлади. Йигит Ширмонхонга қўлларини узатди, кўзларига ҳаяжон ва изтироб билан тикилди-ю, ҳеч нарса дея олмади.

— Келинг, — деди Ширмонхон зўр-базўр нафасини ростлаб. Унинг жавдираган кўзлари, нима гап, кимнинг олдидан келдингиз, мени йиғлатиш учунми, хурсанд қилиш учунми деяётгандай эди. Йигит бу қарашга тоб беролмай, беихтиёр кўзларини бошқа ёққа олди. Фарҳодга ўхшайди, ойисига ўхшар экан Фарҳод, деб ўтказди кўнглидан. Ширмонхон унинг кўзларига қаради-ю, ҳар қалай яхши хабар эшитмаслигини сизди. Баданида титроқ турди, кўз олди қоронғилашди. Ўғлидан умид узган она, энди эридан ҳам ажралиб қолиш хавфидан даҳшатга тушарди. У тоқат қилолмади.

— Айтинг, — деди бўшашиб, — айтаверинг...

Унинг ҳозирги ҳолати, мен дод-фарёд кўтармайман, нима бўлса, бўлди, айтаверинг, қўрқманг, деяётганга ўхшарди.

— Фарҳод билан бирга бўлувдим, — деди йигит ғамгин товуш билан.

Ширмонхон ялт этиб унга қаради... Фарҳоднинг олдидан... Фарҳод билан... Ўғлим билан... Ширмонхон хиёл титраган қўллари билан йигитнинг икки чаккасидан ушлаб, ўзига тортди, пешонасидан ўпди-да, кўкрагига бошини қўйиб, пиқиллаб йиғлаб юборди. Йигит нима қилишини, нима дейишини билмас, кўзларини пирпиратганича ҳам меҳр, ҳам алам билан Ширмонхоннинг елкасидан кучоқлаб турарди. Ширмонхон тезда ўзини тутиб олди.

— Қани, ўғлим, уйга борайлик, — деди кўзларини рўмолчасига артар экан. Йигит эътироз билдирмасдан Ширмонхонга эргашди.

Улар билан кетма-кет Мақсуда ҳам даладан қайтди. Ҳовлига, сўрига жой қилдилар.

Ширмонхоннинг дарди янги бўлган эди. Мақсуда ая-

сининг қизарган кўзларига дам-бадам назар ташлар экан, юраги эзилар, ўпкаси тўларди. Чорпояда сукут билан ўтирган аскар йигит унга ҳам укасини эслатар, қийин, оғир дақиқаларда Фарход билан ҳамдард, дўст бўлган бу йигитни Мақсуда ҳам кучоқлаб ўкириб-ўкириб йиғлагиси келарди-ю, ўзини босарди.

Мақсуда чой қўйди. Ширмонхон меҳмонга дастурхон ёзгач, ўзи унинг рўпарасига ўтирди. Орага яна жимлик тушди. Аскар йигит кўзларини пирпиратиб лабини ялаб қўйди-да, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан букловлиқ газета олиб, Ширмонхонга узатди. Жуда кўп букланган, анча уринган газета саҳифасида Фарходнинг сурати бор эди. Унинг боши яланг, болалардек маъсум жилмайиб аясига, аясининг кўзларига тик, дадил, ғурур билан қараб турарди.

— Сизга ўзи юбормоқчи эди, улгуролмади, — деди аскар йигит секингина.

Ширмонхон суратдан кўзларини узмас, овоз чиқармасдан юм-юм йиғларди. У ҳар киприк силкитганида юзини ювган кўз ёшлари газета юзига чак-чак томарди. «Болам... болагинам... кўзларингдан ўргилай. Номнишонсиз кетмабсан ишқилиб. Болагинам, кўзичоғим... Мингдан-минг розиман сендан...»

Чой дамлаб келган Мақсуда аясининг бошига бошини қўйиб, кўзида ёш билан суратга анча вақт тикилиб турди-да, кўз ёшларидан газетанинг ивиётганини кўриб, уни оҳиста аясининг қўлидан тортиб олди.

Ширмонхон оғир хўрсинди, кўз ёшларини артди.

— Хафа бўлманг, меҳмон, Сизни йиғи билан кутиб олдик. Қандоқ қилай, фарзанд ўти ёмон бўлар экан, — Ширмонхон чой қўйиб йигитга узатди. Унга бўйсунмай оқаётган кўз ёшларини яна бир марта артди-да, шишган кўзлари билан йигитга қаради.

— Қани, меҳмон, ўғлим ҳақида билганларингизни айтиб беринг. Қандай ўлганини, нима бўлганини, ҳаммасини яширмай айтаверинг. Йиғламайман.

— Фарход жуда ориятли, мард йигит эди, — деб сўз бошлади йигит бир лаҳза жимликдан кейин. — Биз бирикки кундаёқ у билан иноқлашиб кетувдик. Жангда ўзи ҳамма ҳам шунақа, бир-бирига суяниб қоларкан. Сурати газетада босилганда бирам суюндики, аямга юбораман, кўриб қўйсин ўғлини, деб юрган эди. Билмадим, орада нима гап ўтган, бир-икки марта аямни хафа қилдим, ноҳақ хафа қилдим, мени қанақа яхши кўрарди, шундоқ

аямни ҳатто мени уришгача олиб келибман-а, девди менга. Уруш тугаса бизникига меҳмонга борасиз, ўшанда аямнинг қанақалигини кўрасиз, деб эди... — Йигит бир хўрсиниб олди, пиёладаги совиб қолган чойдан бир-икки хўплади-да, кўзларини бир нуктага тикканича давом этди: — Немисларнинг танкини ёндирганида суратини дивизия газетасида босиб чиқаришди. Кейин жанг тўхтамади, хат ёзишга имкон бўлмади. Ярадор бўлган ўртоқларидан бирини елкасида судраб келаётганида Фарҳод ҳам, шериги ҳам ҳалок бўлди. Жойига ўзимиз қўйдик. Ҳамма яхши кўриб қолган экан уни. Жуда хафа бўлишди. Ҳалиги газета Фарҳоднинг чўнтагида экан. Уни мен сўраб олдим. Ўзим марфилонликман. Насиб қилиб, ўлмай борсам, аясига ўзим топшираман, деб ўйладим. Шу орада ярадор бўлиб қолдим. Менга отпускаи бердилар. Командиримиз мақсадимни сезиб қолган эканми, жўнаб кетаётганимда, Фарҳоднинг онасининг олдига албатта боринг. Биздан, ҳаммамиздан салом айтинг, биз Фарҳодни ҳеч қачон унутмаймиз, деб айтди.

Аскар йигит сўзлашдан тўхтади. У Ширмонхоннинг изтиробли юзига қарашга тоб беролмай, кўзларини қоронғи бўшлиққа тикканича, индамай қолди. Хаёлга чўмган, ҳориган Ширмонхон эса ўнг қўлини пешонасига тираганича, ярим юмуқ кўзларини лампа ёруғи тушиб турган девордаги ток барглариининг соясига тикканича жим ўтирарди. Атроф жимжит. Ўчоқда олов чирсиллайди. Кўчадан гупчаги ёрсираб қолган арава асабга тегадиган бир ғийқиллаш билан ўтиб кетди. «...Болам... болагинам... Ишқилиб бекорга ўлмабсан-ку! Шундоқ қийин пайтларда ҳам одамгарчилик қилибсан, дўстингни ташлаб кетмабсан... Болагинам, мен сендан хафа эмасман... Хурсандман. Фақат сен мендан хафа бўлмаган бўлсанг...»

Мақсуда қўлга сув олиб келди. Меҳмоннинг ўзим ювामан деганига қўнмай, қўлига сув қуйди-да, аясининг ёнига келди.

— Ая, қўлингизни ювиб олинг, овқат тайёр бўлди.

Ширмонхон офир хўрсиниб бошини кўтарди-да, қўлини тутди. Мақсуда лаганда ош олиб келиб ўртага қўйди. Ширмонхон лаганни меҳмонга яқинроқ сурди.

— Қани, ўғлим, совимасин. Биз учун энг азиз меҳмонсиз, қадрлаб, оқибат қилиб келганингиз учун раҳмат. Қани, ошга қаранг, — деди.

Аскар йигит шу кеча Фарҳодларникида тунаб, эрта-
лаб Марғилонга жўнаб кетди.

* * *

Унда-бунда пахта очила бошлади. Баҳордан бери ҳар бир туши устида парвона бўлган, гоҳ ҳавонинг инжиқлигидан азоб чекиб, гоҳ ёввойи ўтларни йўқ қилиш учун жазирамада кетмон чоған колхозчилар, ўз меҳнат-машаққатларининг бекорга кетмаганини, ҳосилнинг чакки эмаслигини кўриб, беҳад қувонардилар. Яшил кўсақлар аввал тиш ёрар, кейин оппоқ ипак бисотларини бор бўйича куёшга кўз-кўз қилардилар.

Тўрт-беш кундан кейин теримга тушилади. Ҳамма-нинг кўзида қувонч, юзида табассум. Гўё олдинда жуда катта байрам тургандай эди. Колхозчилар охирги хирмонни сувашарди. Челақда лой кўтариб келган Мақсуданинг кўлидан лойини олаётиб, Маҳмуд унга ғалати бир кулиб қараб қўйди. Бу кулгининг сабабига тушунмаган Мақсуда индамасдан челақнинг бўшагини кутиб турди. Маҳмуд лойли панжасини артди-да, Мақсуданинг пешонасига ёпишиб қолган лойли сомонни олиб ташлади. Мақсуда қошини сал чимириб қўйди, бўш челақни кўтариб, ариқ бўйига қараб кетди. У терлаган, офтобда пишган юзини муздек сув билан ювар экан, Маҳмуд ҳақида ўйлар, унга тушунолмайд ҳайрон эди.

Маҳмуд унинг кетидан соядек юраверганидан кейин, Мақсуда унга очигини айтди. Айтди-ю, аламидан ўзи йиғлаб юборай деди. Чунки у Ҳабибнинг ҳам Маҳмуддек меҳнаткаш, жафокаш бўлишини истар, уни озгина бўлса ҳам ранжитишни хоҳламас эди. Маҳмуд узоқ вақт индамай туриб қолди. Мақсудага қарамади, унинг изтиробли юзини, бу аҳволдан унинг ҳам азоб чекаётганини кўрмади ҳам. Бошини эггача, ўнг оёғини авайлаб босиб, оҳиста юриб кетди.

Мақсуда унинг бўйи ғўзалар орасида кўринмай қолгунча орқасидан термилиб турди-да, кейин худди ёш қизларга ўхшаб пиқиллаб йиғларкан, оёғи остидаги ажриққа ўтириб, кўз ёшларини кўйлагининг этагига артиб олди.

Шундан кейин анча кунгача Маҳмуд эмас, Мақсуда унга кўринмай юрди. Бироқ Маҳмуд ҳамон аввалгидек меҳрибон эди. Ундан ўзини олиб ҳам қочмасди. Фақат аввалгидек муҳаббат ҳақида гапирмас, жавоб кутиб қис-

тамасди. Аҳён-аҳёнда хаёлга ботиб қолар, лекин тезда ўзини ўнглаб олар эди.

Мақсуда баъзан, қаттиқ яхши кўрмас экан-да, парво қилмади, деб ўйласа, баъзан Маҳмуднинг бу сифати ҳам унга битта фазилат бўлиб туюларди. Муяссарнинг Маҳмудга зимдан тикилганини бир-икки бор сезиб қолган Мақсуда авваллари атайин Муяссарни унга мақтаган бўлса, энди нимагадир ундан қизганарди. Баъзан ўзига ўзи тушунолмай, диққат бўлар, кўнглидаги ўзгариш, қатъиятсизликдан ўзини койир, йўқ, мен ҳеч қачон бевафолик қилмайман, Ҳабиб келади, мен Ҳабибни, фақат Ҳабибни севаман, деб ўзини ўзи ишонтирар, кўнгли ёришгандай бўларди. Бироқ Маҳмудни кўрди дегунча, яна икки ўт ўртасида қовуриларди. Бири ҳали камолга етмаган ёшлик туйғуларининг излари бўлса, иккинчиси оқу қорани ажрата бошлаган, ақл аралашган ҳис эканлигини тушунолмас эди. Ана шундан кейин Мақсуда Маҳмуддан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Унинг ҳаракати, юриш-туришидаги одамгарчилик ва софдилликни тесқари тушунишга уриниб кўрар, бироқ виждони ўзини уялтирарди. Нима қиламан бировни айблаб, яхши йигит, жуда яхши йигит! Фақат, мен яхши кўрмайман уни! Ҳабиб ёмонми? Ҳабиб ҳам софдил... деярдийю, бошқа сифатларини санаёлмай тўхтаб қоларди, ўйлардийю, ўйининг охирига етолмасди. Ўзини беқарорликда айблаб уялтирар, нима бўлса ҳам Ҳабиб келганидан кейин бўлади, деб ўзига ўзи таскин берарди.

Бугун ҳам сувоқ қилаётганлар орасига Маҳмуд келиб кўшилдийю, Мақсуданинг тинчлигини бузди. Нега энди меҳрибонлик қилади, унга ёпишган сомон билан нима иши бор-а?!

— Мақсуда! Чарчаган бўлсангиз, челақни бошқага бериб, бир оз дам олинг.

Мақсуда бир ижирғаниб ўрнидан турдийю-да, челақ кўтариб лойга кетди.

Қанорларни ямаб ўтирган Муяссар ёнидаги Чаманхонни туртди:

— Чаман опа, ҳалиги ашулангиз бор-у, нимаиди, ҳаҳ, ўзингиз биласиз, — деди бир оз қизариб, — айтиб бера қолинг, ўзингиз биласиз-ку.

Чаманхон Муяссарга маъноли қараб қўйдийю-да, жангдор овозини баралла қўйиб, ашула айтиб юборди:

*Бўйларингдан ўргилай,
Кўзимга ўтдек ёнасан.*

*Қанчалар жоним фидо
Қилмай, бировнинг ёрисан.*

— Яшаворинг, Чаман опа! — деб қичқирди Махмуд. Ишлаётганларнинг характери тезлашгандай бўлиб кетди. Факат Максудагина ўзини қўйишга жой тополмай қолди. Унинг назарида бу ашула Муяссарнинг кўнгли-ю, Махмуднинг хушомоди, унинг розилигидек эди. Максуда лой тўла челакни Махмуднинг ёнига қўйди-да, унинг ашулага маст чехрасига қарашга дош беролмай, чарчаган киши бўлиб секин-секин юриб нари кетди. Чаманхоннинг кўнгиракдек овози сокин, яшил пахтазор устида жаранглар, олислардан акс садо берарди.

*Тошга ёмғир қор қилурми
Муттасил ёққан билан
Давлатингиз кам бўлурми
Бир қиё боққан билан...*

* * *

Терим бошланган куни кечқурун кутмаганда Болтабой отанинг катта ўғли Нозим армиядан беш-ўн кунлик отпускага келиб қолди. У тўлишган, елкалари кенгайиб, кўкракдор, паҳлавон йигит бўлиб кетган эди. Пайваста қошлари бир оз оқарган ранги олдида яна ҳам қора кўринарди. Айниқса кўкрагидаги қатор орден-медаллари ялтираб, уни савлатли командирларга ўхшатарди.

Нозим ярадор бўлган, бир-икки ой госпиталда ётгандан кейин, яна сафга қайтиш олдидан отасини кўриб келиш учун уйига рухсат берган эдилар.

Болтабой отанинг оғзи қулоғида. Қараб туриб ҳам қувонади, ҳам гурурланади. Эрталабдан кечгача тинмайди. Йўқловчилар деярли кечқурун ишдан кейин келишади. Болтабой тунни тонгга улайди-ю, уйқуси келмайди.

Нозим келган куни куёвлигида ясатилган, энди эса анча бўшаб қолган уйига бир аланглаб қараб олди-да, кейин отасига савол назари билан боқди. Болтабой ота соқолининг учини ҳимариб, ерга қаради. Унинг ташвишли чехрасидан, бу ерда унга айтиш жуда оғир бўлган бирон гап бор эканлигини Нозим фаҳмлаб, анча вақтгача индамай туриб қолди. Шундан кейин улар ўртасида бу ҳақда гап бўлмади. Келувчилар Нозим олдида Ашурхонни бир оғиз ҳам эсламадилар.

Ашурхон энди питирлаб қолган эди. Унинг хаёлига

ҳозир бориб эрини кўриш фикри маҳкам чирмашиб олди. Меҳр кўзда дейдилар, бир бориб кўрай, балки кечирар, деб ўйлади. Кечга яқин узун сочларини тараб, чиройли қилиб бошқатдан ўрди-да, орқасига ташлади. Қошига ўсма, кўзига сурма қўйиб, даҳани учидаги кичкина холининг устига салгина қалам теккизиб қорайтирди-да, ойнага қараб мамнун жилмайди. Келинчақлигидаги атлас кўйлагини кийиб йўлга тушди. То кўча бошигача ҳовлиқиб, учгандай келди-ю, дарвозалари кўрингандан кейин, бирдан бўшашиб, секинлаб қолди. Фира-шира бўлиб қолган кўча жимжит эди. Қарши томондан келган икки одамнинг қораси ўша ҳовлига кириб кетди. Ашурхон орқага қайтмоқчи бўлди. Яна тўхтади, яна юрди. Қанча иккиланишдан кейин дарвоза олдига келиб қолди. Дарвоза ланг очиқ, ичкаридан гурунг, кулги эшитиларди. Унинг қулоғига раиснинг овози ҳам чалингандай бўлди. Бир сесканиб орқасига тисарилди. Худди шу пайт остонада Болтабой ота пайдо бўлган эди. Унинг ичкаридан қандай чиқиб қолганини Ашурхон сезмай қолди. Нима қиларини билмай ерга қараб, деворга қимтинди. Болтабойнинг башараси бурушди, қошлари чимирилиб, кўзлари, ёноқлари пирпираб учгандай бўлди. Лабини ялаб, соқолининг учини ҳимарганича бир нафас индаёлмай қолди. Ютинди, йўталди, кейин ўғли учун бу аёлдан тортган хўрлиги, камситилиш аламини тортган онлари унинг эсига тушиб кетди.

— Орсииз, — деди у бирдан, — қандай бетинг чидади келгани! Тирик эрингдан умид уздинг-а! Шундоқ боламини, шундоқ эрингни бир муттаҳам чайқовчининг оёғи остига ташладинг-а! Кет! Наинки бир қоқилиб ўтган жойимиздан яна қоқилиб ўтсак. Биз сени танимаймиз.

Болтабой ота ўрнида бир-икки тебранди-да, жаҳл билан ичкари кириб кетди. Супада гурунглашиб ўтирган Ширмонхон ҳам, Нозим ҳам унинг гапини эшитиб туришган эди. Нозим ўрнидан хотинининг овозини эшитгандаёқ туриб кетган эди. У шошилиб, ҳовлиқиб дарвоза томонга юрди-да, яна нимагадир бирдан тўхтади. Ёнидан папирос олиб гугурт чақди. Болтабой ота келиб супага Ширмонхоннинг ёнига ўтиргандан кейин, тикка турганича индамай папирос тутатаётган Нозим бирданига шиддат билан юриб кўчага чиқиб кетди. Кўча жимжит, ҳеч ким йўқ эди. Фақат ҳавода аллақандай жуда беҳол бир хид сузарди. Нозим шошилиб хотини кетидан чопди-ю, яна тўхтади. Ўчган папиросига қайта гугурт чақиб тутатди-

да, йўғон, узун панжалари билан бошини чангаллади. Ҳозиргина бу кўчага келиб кетган Ашурхон ўзи билан Нозимнинг орзу-армонларини, йигитликнинг илк ҳисларини, ҳатто ўлим ҳар минутда таҳдид қилиб турган жанг майдонларида ҳам унга тинчлик бермаган ўйларини олиб кетгандай эди. Лекин вафо қилгани қани? Беғубор, соф муҳаббатни оёғи остига олган, топтаган хотиннинг гуноҳини кечириб бўладими? Йўқ, бу Нозимнинг кўлидан келмайди. У орқасига қайтди. Уни кўчанинг ярмигача судраб борган куч, кўнгли, жуда нозик кўнгли олдида енгилган, бош эгган эди.

Супада соқолининг учини ҳимариб, ерга қараб ўтирган Болтабой ота у кириши билан бошини бир кўтардию, яна эгди. Нозим келиб қаторга ўтирди. Яна чекди. Бир қўлига бўш пиёлани олиб, бир нафас гулини тамоша қилди-да, юзи олдида сузиб юрган тутунларни кескин бир ҳаракат билан пуфлаб, индамай ерга қараб ўтирган отасига чой қуйиб узатди...

Нозим яна фронтга жўнаб кетди. Болтабой ота унинг орқасида йиғлаб-йиғлаб қолди. У фақат бир гапни такрорларди: тез-тез хат ёзиб тур, болам. Келганинда мен бор бўламанми, буни бир худонинг ўзи билади, деярди.

* * *

Тун алламаҳал бўлиб қолган эди. Ток тагидаги кичкина сўрида чалқанча ётиб, стол устидаги лампанинг хира ёруғида китоб ўқиётган Мақсуда бирдан ҳовлиқиб ўрнидан турди. Шу маҳалгача йўғ-а аяси! Ўзлари чарчашган. Наҳотки правление мажлисини шунчалик чўзишса!

У кейинги кунларда аясининг бирдан қариб қолгани, сочларининг ҳам бирданига оппоқ бўлиб кетганини ўйлаб, юраги ачишиб кетди. Дадасининг йўқлиги, бунинг устига Фарҳоднинг ўлими онасига қанчалик оғир бўлганлигини у айниқса кейинги кунларда яхшироқ ҳис қила бошлади.

У онасининг маъюс, сўлғин чехрасига термилар, нотинч уйқусига қулоқ солар экан, бирданига катта одам бўлиб қолгандай, ёшлиги, ёшлик шўхликлари ҳам, хаёллари ҳам жуда олисда, ундан жуда орқада қолиб кетгандай бўларди, ўзининг шу маҳалгача бўлган ишқий кечинмаларини ҳам қулиб, хижолатлик билан эсларди. Ҳабиб армияга кетаётганда бирданига йиғлаб юборганини ўйла-

са, уятдан юзлари ёнар, Ҳабибнинг ҳайрон бўлиб, довди-
раб туришини кўз олдига келтирганида эса ўзини қўйга-
ни жой тополмай қоларди. Ҳа, у Ҳабибни севарди. Аммо
Ҳабиб уни севардим, севгисини айтганмиди? Ҳабиб ун-
га ҳеч нима деган эмас. Тўғри, доим бирга юришарди,
меҳрибон эди. Бирга ўқишга боришмоқчи бўлишарди.
Ундан ҳали ҳам хат келиб туради. Унинг хатлари ҳам ор-
зулар билан тўла, хатидан ҳам ўша оташлиги, шўхлиги
билиниб туради. Лекин унинг хаёллари энди аввалгидай
ҳақиқатдан йироқ, эртақлардагиларга ўхшамасди албат-
та.

Бугун ҳам ундан хат келган эди. Мақсуда лампани
кўтариб уйга кирди-да, қозикда иливлиқ турган камзули
чўнтагидан буклоғлиқ хатни олиб, бир қўллаб силтади.
Хат яхши очилмади. У қўлидаги лампани дераза олдида-
ги стол устига қўйиб, ўзи стулга ўтирар экан, хатни ик-
кинчи марта ўқиб чиқди. Ҳабиб ўзининг учувчиликка
ишқи тушиб қолганини, уруш тамом бўлгандан кейин ал-
батта ҳаво флоти хизматига ўтиб кетишини тўлиб-тошиб
ёзган эди.

Эшик тақиллади. Мақсуда югуриб чиқиб дарвозани
очди. Ширмонхон уни кузатиб келган Маҳмудни қўярда-
қўймай ичкарига, бир пиёла чойга таклиф қиларди. Улар
ховлига киришди. Мақсуда уйдан лампани олиб чиқиб,
ховлидаги столга қўйди-да, сўридаги кўрпачани текислаб
тузатди. Ошқовокдан пиширилган қозон сомсани тарел-
кага тузаб, ҳали дамлаб дастурхонга ўраб қўйган чойини
уларнинг олдига олиб бориб қўйиб, ўзи уйга кириб кет-
ди. Деразадан Маҳмудга қаради. Маҳмуднинг лампа хи-
ёл ёритиб турган юзи хаёлчан, ғамгин чарчаган кўринди
унга. Юраги эзилди. Унинг ёнига боргиси, юпатгиси ке-
либ кетди. У Маҳмудга термилган сайин, юрагида унга
яқинлик ҳис қилар, гўё кўп йиллардан бери у билан
кадрондек бўлар эди.

Маҳмуд уй томонга бир қараб қўйди-да, ёнидан ма-
хорка олиб ўради. Аввал чекмас эди у. Мақсудани ал-
лақандай бир куч ташқарига судради. У охиста бориб
бўш табуреткага ўтирди-да, аяси олдидаги чойнакни ўз
ёнига тортди.

Маҳмуд унга қарамади. Лекин юзи яна жиддийлаш-
ди, кўзлари пирпиради. Маҳмудни ёлғиз қолдиришга
ўнрайсизланиб, оёғини киздириб эзган этигини ечолмай
ўтирган Ширмонхон Мақсуда келгандан кейин ўрнидан
турди.

Ширмонхон уйга кириб кетди. Маҳмуд тутунни четга пуфлади.

— Маҳмуд ака, — деди бирдан Мақсуда галати, майин товуш билан, — чекманг. Соғлигингизга зиён-ку!

Маҳмуднинг бадани жимирлаб кетди. Қулоқларига ишонмай довдиради. Тутаётган махоркани ерга ташлади-да, оёғининг учи билан эзди.

Ширмонхон уйдан қайтиб чиққандан кейин, Маҳмуд пиёласидаги қолган чойни ҳўплаб, ўрнидан турди. Унинг қулоғи остида, чекманг, деган меҳрибон, майин товуш ҳамон эшитилиб турарди.

Мақсуда Маҳмудни кузатиб, уйга кирди. Стол устида Ҳабибнинг орзуларга, фақат орзуларга тўла хати ётарди. Ким билади, балоғатга етган қиз ундан ишқ ўтида куйиб-ёнган қалбнинг севги изҳор қилган оташин сўзларини кутгандир... Ҳар қалай бу хат бу гал жавобсиз қолди.

* * *

Куз қозони авжи қайнаган кунлар. Беҳизорлар хусни тўлган, узумзорларнинг шарбати оққан пайт. Ҳар замон-ҳар замонда олислардан «Ҳай гала, ҳай гала хув!» деган қичқириклар қулоққа чалиниб қолади. Жийда маржонлари сариқдан ўтиб, олов рангга кирган.

Тонгдан шудринг тушиб, кечаси ҳаво салқин бўлиб қолди. Ҳавонинг димоғи очик, ҳосил мўл. Эрталабдан кечгача қишлоқ йўлидан пахта ортган арава, машиналар узилмайди.

Ширмонхон ҳосилдан мамнун. Лекин нобуд қилмай, тезроқ, вақтида териб олсак, деб ўйлайди. Ёш ҳам, қари ҳам, ҳамма далада. Ўқувчилар ҳам, ўқитувчилар ҳам дарсдан кейин ёрдамга боришади.

Ширмонхоннинг ўзи ҳам кечгача пахта теради. Идора ишлари, одамларнинг арз-ҳолларига кечаси қулоқ солади. Ярим кечада уйига қайтади. Кечаси билан бели жизиллаб оғрийди. Қўл-оёқлари зириллайди. Ўрнига ётади-ю, ухлай олмайди. Хаёл суради. Фарҳоднинг туғилганидан тортиб, то кетган кунигача ҳаммасини бир-бир ўйлаб чиқади. Фарҳод чақалоқлигида оппоқ, семиз, кўзлари катта-катта, жуда чиройли эди. Ширмонхон бир нафас кўрмаса соғиниб қоларди. Уни кийинтиришни яхши кўрар, чарчаганига қарамай, кечалари ўтириб, унга чиройли кийимлар тикарди. Ҳатто унинг кўйлақларини ювганда, қуримай қолганини кечаси ҳовлида қолдиришга

хам кўнгли бўлмас эди. Ҳозир Ширмонхоннинг кўз олдида Фарҳодни ҳовлида елкаси оша кўтариб турган эри гавдаланди. Фарҳод эса қулочларини катта очиб, кийкириб талпинарди. Ширмонхоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Эридан нега хат келмайди? Тирикмикин? Соппа-соғ кириб келармикин?..

Ширмонхон ана шу аҳволда тонг оттиради-ю, яна далага теримга кетади. Баъзан пиёда, баъзан отда юриб бригадаларни айланади, хуллас, кечгача фикри ҳам, оёғи ҳам тинмайди.

Маҳмуднинг ҳам аҳволи шу. У пахта орқалаб хирмонга кетаётган пайтида разм солган киши, ўнг оёғини босаётиб юзини салгина буруштирганини сезади. Лекин у тинмайди. Кўлидан келганича хотинларнинг оғирини енгиллатишга уринади.

Ўфилой бўлса кунига уч юз-тўрт юз килодан пахта теряпти. Унинг пахта қучоқлаб турган сурати область газетасида босилиб ҳам чиқди... Кунни бўйи қаттиқ чарчаганига қарамай, кечаси идорага бир бош сукишни унутмайди. Эридан хат келиб турибди. Ҳар бир хат унинг кучига куч қўшади, умид, ишонч боғлайди. Эри хатига баъзан шеър ҳам аралаштириб қўяди. Ўфилой бўлса уни куйга солиб, хиргойи қилиб юриб, пахта теради.

Ана шундай кунларнинг бирида Ширмонхон ярим уйку, ярим хаёл орасида дарвоза тақиллаганини эшитди. Юраги ўйнаб, сакраб ўрнидан турди. Бу дарвоза уриш унга танишдек эди. Оёқлари чалиниб, эшик олдига аранг борди.

— Ким? — деди зўрға нафасини ростлаб.

— Мен... мен... Мақсуда, мен!

Ширмонхон занжирни туширди-ю, ўзи ҳам шилқ этиб эрининг кучоғига тушди. Унинг димонига махорка ҳидига аралаш яна таниш бир ҳид урилди.

Уйғониб кетган Мақсуда ҳам дадасининг бўйнига осилиб, севинганидан дағ-дағ титрарди.

Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоқлари шишиб, юзлари тўлиқиб кетди. Ҳақимжон аввал, майли, юрагини бўшатсин, деб қўйиб берди. Кейин юпатди, овутди. Нима, менинг келганимдан, хафамисан, деб ҳам кўрди. Лекин Ширмонхон туриб-туриб йиғлар, сира чи-долмасди. Ана шундан кейин Ҳақимжон Фарҳодга бирон гап бўлганини фаҳмлаб қолди. Дағаллашган, махорка сарғайтирган бармоқлари орасига бошини олиб, ердан кўзини узмай, узоқ вақт қотиб ўтирди.

Ҳақимжоннинг қайтгани эрталаб бутун қишлоққа тарқади. Бироқ уни кўришга келган одамлар уйдан топишолмади. У хотини билан саҳардаёқ далага чиқиб кетган эди. Ҳақимжон ҳеч кимнинг сўзи, таклифини кутиб турмасдан аввалгидек ишга шўнғиди кетди. Колхозчилар Сайҳонтепани ҳам яшнатиб қўйганини кўриб, айниқса қувонди. Уни раис деб ўрганган колхозчилар яна, раис деб чақира бошлашди. Буни сезиб қолган баъзи бировлар эрмак қилиб эмас, хурсанд бўлиб кулишарди. Ҳақимжон билан Ширмонхон бўлса бунга аҳамият беришмасди ҳам.

Бу кунларда фронтда ҳам ишимиз яхши. Аскарларимиз тинмай олға боришяпти. Қишлоқлар, шаҳарлар бирин-кетин озод қилиняпти. Душман чакқан гугуртнинг олови энди ўзига қараб ура бошлади. Бу олов буғдойзорларни ялаб, бор-бўстонларни кулга айлантириб, шаҳарларимизни куйдирди, ёлғиз шаҳарлар эмас, одамлар, ҳатто гўдаклар куйди. Лекин унинг ёлқини қалбимизни куйдиrolмади, фақат тоблади, қудратини оламга яна бир марта намойиш қилди. Мана энди бу олов фашистларнинг ўзига қараб кетяпти. Ловиллаб, даҳшат билан, шиддат билан кетяпти. Энди бу оловдан душманнинг омон қолиши маҳол. Душман ўзи ёққан оловда ўзи кул бўлади, албатта.

Колхозчиларнинг руҳи баланд. Душман оёғи остидан тортиб олинган ҳар парча ер кўнгилга офтобдек ёруғлик тўлдиради. Катта йўлдан тинмай шаҳарга қараб оқаётган пахта қарвони галабага ишонч ва кўнгил тўқлигининг рамзидек туюлади. Одамлар Ватан қудратини яна мустаҳкамлаш учун бу қимматбаҳо гавҳарнинг бир граммини ҳам нобуд қилмасликка уринадилар.

Ширмонхон ҳамон тез-тез йиғлаб оларди. У охири дилини эзиб ётган бошқа бир аламини — Фарҳодни армияга қандай жўнатганини эрига айтиб берди. Айтиб берди-ю, кўзидан ёш тийилмади. Ҳақимжон анча вақтгача индамай қолди. Кейин, сўзсиз, овоз чиқармай юм-юм кўз ёши тўкиб ўтирган хотинининг оппоқ сочларидан силади.

— Нима иложимиз бор, хотин. Ахир сен ўғлингга ёмонликни раво кўргангидан қилмагансан-ку бу ишни. Йиғлама, кўз ёши ўтганини қайтармайди. Инсон бошига тушган бу кулфат, бу даҳшатлар учун душманлар хали кўп жавоб беришади. Эсдан чиқадиган, унутадиган кунлар бўлаётгани йўқ. Йиғлама, хотин. Ахир, бутун оиласини, тўрт-бешлаб азамат ўғилларини қурбон берган

одамлар ҳам бор. Биз битта ўғлимизни одамзоднинг бахти йўлига рози-ризо бўлиб бағишлайлик, йиғлама!

Уйда радио эшитиб ўтирган Мақсуда шовқин-сурон билан эшикни тарақлатиб очиб, ташқарига отилди.

— Ая, ая, дада! Донбасс озод қилинбди!

Ширмонхон ўрнидан туриб кетди. Фарходнинг жасади ана шу жойга яқин бир қишлоқда қолган эди.

— Мана, кўрдингми, — деди Ҳакимжон, — ўғлимиз бош қўйган тупроқ озод бўлибди душмандан. Уруш яқинда албатта тамом бўлади. Биз енгамиз. Бу кунлар энди қайтиб келмайди. Наҳотки одамзод мана шу кул-фатларни қайтаришга йўл қўйса. Йўқ, қўймайди, хотин. Қўймаймиз. Тинч, осойишта кунлар бошланади. Ана шунда иккаламиз поездга тушиб, Донбассга борамиз. Ўғлинг ётган тупроқни зиёрат қилиб келамиз.

Ширмонхон хўрсинди. Боласини бағрига босишдан энди бутунлай умид узган она қаергадир ўғлининг қони тўкилган тупроқни кўриш, кўзига тўтиё қилиш орзусига рози бўлиб қолди.

Бу тақдир албатта, битта Ширмонхоннинг тақдири эмас эди. Бундай оналар минглаб, миллионлаб эдилар. Улар энди ўз фарзандларининг покиза қони тўкилган тупроқни ҳеч қачон, ҳеч қандай душманга бермайдилар.

1961 йил